

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

Чернівці
ЧНУ
2021

УДК 330.1(075.8)
Е457

Друкується за ухвалою Вченої ради Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (протокол №5 від 25.05.2020 р.)

Рецензенти:

Корженівська Н.Л., д.е.н., доцент, доцент кафедри економіки, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності Подільського державного аграрно-технічного університету

Верстяк О.М., к.е.н., доцент, доцент кафедри економічної кібернетики та міжнародних економічних відносин Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ

Економічна теорія: навчальний посібник. Укл: М.І. Колосінська, С.І. Белей, С.В. Бойда. Чернівці: Чернівецьк. нац. унів-т., 2021. 200 с.

Посібник спрямований на розкриття еволюції предмета і методу економічної теорії, основ функціонування економічної системи, визначення змісту та структури суспільного виробництва, суті капіталу, його функціональних форм і багатьох інших важливих аспектів цієї науки.

Для студентів усіх спеціальностей галузі знань «Управління та адміністрування».

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1. Предмет економічної теорії та методи економічного дослідження	6
Тема 2. Загальні основи та принципи ринкової економіки	18
Тема 3. Механізм функціонування ринкової економіки	36
Тема 4. Мікроекономіка. Характерні риси, основні суб'єкти та категорії	45
Тема 5. Підприємництво та підприємство	63
Тема 6. Менеджмент і маркетинг	77
Тема 7. Конкуренція та монополія в ринковій системі	89
Тема 8. Макроекономіка. Характерні риси та показники розвитку.....	98
Тема 9. Загальні закономірності макроекономічної динаміки.....	113
Тема 10. Фінансова система країни. Податки та державний бюджет	128
Тема 11. Грошово-кредитна система.....	140
Тема 12. Доходи населення та соціальна політика держави	154
Тема 13. Роль держави в ринковій економіці	162
Тема 14. Світове господарство	169
Тема 15. Міжнародні економічні відносини, процеси й організації.....	186
Література	196

ВСТУП

*Мир – чеснота цивілізації,
війна – її злочин.
Віктор Гюго*

На початку ХХІ ст. наша країна виконує складні завдання формування соціально зорієнтованої, ринково регульованої економіки. Практика реформування економіки, здійснення масштабного переходу до ринкових зв'язків і відносин у нашій державі висувають високі вимоги до економічних знань учасників цього процесу.

Економічне життя настільки багатопланове і складне, що без теоретичного аналізу, чіткої логіки і точних кількісних розрахунків розібратись у ньому не тільки важко, але й неможливо. Чим глибший такий аналіз, тим повніше і точніше можна не тільки пояснити існуючі факти, але й передбачити нові, раніше не відомі результати.

Прикладне значення економічної теорії в такому розумінні сьогодні не підлягає сумніву. Для людей, які цікавляться тим, як влаштований світ, як організоване суспільство, економічна наука повинна бути і є однією з найцікавіших навчальних дисциплін.

Без опанування теоретичних проблем, які вивчає економічна теорія, не можна стати висококваліфікованим фахівцем, досвідченим управлінцем, господарником, науковцем і державним діячем сучасного рівня. Особливо важливого значення знання з економічної теорії набувають у сучасній Україні, коли виконання складних завдань у розвитку ринкових відносин вимагає формування нової особистості – носія світоглядних засад суспільства ринкової економіки та демократії.

Запропонований навчальний посібник покликаний полегшити студентам процес самостійного вивчення дисципліни. Кожну тему посібника викладено згідно з робочою програмою. Посібник дає можливість скласти уявлення про структуру дисципліни, логіку та порядок її вивчення.

Мета навчальної дисципліни: набуття майбутніми фахівцями глибоких знань про економічні явища, особливості їх становлення і розвитку в умовах переходу до соціально зорієнтованої економічної

системи; формування нового економічного мислення, адекватного ринковим відносинам; формування навичок ефективного застосування набутих знань при прийнятті практичних рішень.

Даний посібник містить перелік питань для теоретичної підготовки до кожної теми, виклад основних теоретичних положень тем; список літератури, яка може використовуватись для більшого розуміння та поглиблення вивчення матеріалу; питання для самоперевірки. Саме такий виклад навчального матеріалу дасть можливість студентам чітко уявити весь обсяг проблемних питань і забезпечить поетапне вивчення дисципліни.

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Зародження та розвиток економічної теорії як науки.
2. Предмет і об'єкт економічної теорії. Розділи економічної теорії.
3. Економічні закони та категорії економічної теорії.
4. Функції економічної теорії. Позитивна та нормативна економічна теорія.
5. Методи пізнання економічних процесів і явищ. Загальнонаукові та специфічні методи.

1. Зародження та розвиток економічної теорії як науки

Економічне буття, економічні явища й процеси завжди привертали до себе увагу людей, особливо вчених. Перші спроби вивчення окремих сторін економічних процесів відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів: Ксенофонта, Арістотеля, Платона, Варрона, Сенеки, а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Назва «**економіка**» виникла з поєднання двох слів: *ойкос* – будинок, господарство і *номос* – закон, тобто в перекладі з грецької *економіка* означає *мистецтво ведення домашнього господарства*. Уперше цей термін у науковий обіг увів давньогрецький філософ **Ксенофонт** (430-355 рр. до н.е.), а через кілька десятиліть – **Арістотель** (369-322 рр. до н.е.). Арістотель поділив науку про багатство на економіку та хрематистику. Під економікою він розумів виробництво благ для задоволення потреб людей, під хрематистикою – накопичення грошей (*хрема* – майно, багатство), до якого ставився негативно.

Але хоч економічні погляди зародились давно, економічна наука як система знань про суть економічних процесів і явищ почала складатися лише в **XVI-XVII ст.** у період зародження капіталізму, коли ринкове господарство почало набувати загального характеру.

Основні етапи розвитку економічної науки:

- **Меркантилізм (XVI-XVII ст.)**

Представники: Т. Мен, Д. Юм, А. Монкретьєн.

Капіталістичні відносини набули найбільшого розвитку у торгівлі. Відповідно, і перший напрям економічної теорії – меркантилізм (від італійського слова «*мерканте*» – торговець, купець) – виходив з того, що торгівля є джерелом багатства. Меркантилісти предметом дослідження вважали **сферу обігу**, основною формою багатства – гроші (золото й срібло) і стверджували, що воно нагромаджується за рахунок **зовнішньої торгівлі**. У «Трактаті політичної економії» (1615 р.) уперше з'явилась і перша назва економічної науки – *політична економія*. Назва «*політекономія*» – походить від поєднання трьох давньогрецьких слів: «*політея*» – суспільний, державний устрій і вже згадуваних «*ойкос*» – господарство та «*номос*» – закон, що в сукупності означає: *наука про закони ведення суспільного господарства*.

- **Фізіократи (XVII-XVIII ст.)**

Представники: Ф. Кене, А. Тюрго.

З розвитком капіталізму, проникненням капіталу зі сфери обігу у сферу виробництва основні положення меркантилізму втрачають актуальність. Йому на зміну приходить класична політекономія, представлена поглядами фізіократів у Франції та класичної школи в Англії. Фізіократи перенесли питання про походження суспільного багатства зі сфери обігу у сферу виробництва. Щоправда, останню вони обмежили тільки **сільським господарством**, вважаючи, що багатство створюється лише в цій галузі.

- **Класична школа політекономії (XVIII-XIX ст.)**

Представники: У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо.

Основним об'єктом дослідження цих економістів було **виробництво як таке, незалежно від галузевих особливостей, а також розподіл благ**. Вони висунули й обґрунтували систему понять і категорій, що являють собою наукове відображення багатьох економічних процесів. Саме вони започаткували трудову теорію вартості, а ринок розглядали як саморегулюючу систему.

- **Марксизм (XIX-XX ст.)**

Представники: К. Маркс, Ф. Енгельс.

Спираючись на положення класичної школи, марксистки розробили *пролетарську політичну економію*, яка стала теорією

революційної боротьби робітничого класу проти буржуазії. У рамках марксизму розроблено вчення про суспільно-економічні формації, закономірності їх розвитку та зміни. Марксистська школа поглибила вчення про трудову теорію вартості, а також розробила теорію додаткової вартості.

- **Маржиналізм (XIX ст.)**

Представники: К. Менгер, Є. Бем-Баверк, Ф. Візер.

Маржиналізм пояснює економічні процеси і явища, виходячи з універсальної концепції використання граничних величин (гранична корисність, гранична продуктивність, граничні витрати тощо). Основою маржиналізму є теорія **граничної корисності**, згідно з якою ринкова ціна товару визначається не суспільно необхідними витратами, а ступенем насичення потреби у ньому, корисністю останньої одиниці запасу певного виду товарів, тобто граничною корисністю. *Провідний принцип маржиналізму* – суб'єктивно-психологічний підхід до економічних процесів і явищ, який дає можливість визначити загальні правила економічної поведінки господарських суб'єктів.

У сучасній економічній науці існують різні напрями, течії, школи, типологія яких відрізняється як за методами аналізу, так і за розумінням предмета й мети дослідження. Усю сукупність *сучасних шкіл і течій* можна згрупувати у такі основні напрямки: *неокласицизм; кейнсіанство; інституціоналізм; неокласичний синтез.*

Неокласицизм

Досліджує та розвиває ідеї класичної школи політекономії з урахуванням сучасних умов. Вважає, що ринковий механізм – це єдиний ефективний засіб регулювання економіки, виробництва і споживання, пропозиції та попиту. Але в силу нових історичних умов представники неокласичного напрямку припускають зменшення регулюючих можливостей ринку і допускають державне втручання в економіку, яке має бути гнучким і обережним.

Неокласичний напрям охоплює багато концепцій і шкіл, серед яких основними є: *монетаризм, теорія раціональних очікувань, теорія економіки пропозиції.*

Монетаризм

Представники: М. Фрідмен.

Зводить управління економікою до контролю держави над

грошовою масою, емісією грошей, кількістю грошей, які знаходяться в обігу, тощо. Фрідмен виходив з того, що грошова політика повинна бути спрямована на досягнення відповідності між попитом на гроші та їх пропозицією. А для цього необхідно, щоб процент приросту грошей в обігу відповідав приросту цін і національного продукту.

Теорія раціональних очікувань

Представники: Дж. Мут, Р. Лукас.

Існує два підходи до оцінки очікувань:

1) *«адаптивні очікування»* спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі «адаптивних очікувань» фірми пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки;

2) *«раціональні очікування»* базуються на наукових прогнозах, що враховують функціонування реальної економічної системи: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики.

Теорія економіки пропозиції

Представники: А. Лаффер.

Висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції. Розумна податкова політика, зорієнтована на зниження ставки податку, вестиме до зростання обсягів і зменшення витрат виробництва, забезпечить зростання національного доходу.

Кейнсіанство

Представники: Дж. М. Кейнс.

Це одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій. Кейнсіанство виникло в 30-х роках ХХ ст. як відповідь на потреби подолання Великої депресії (1929-1933 рр.). Ідеї Дж. Кейнса викладені в його праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936р.).

Інституціоналізм

Представники: Т. Веблен, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт.

Розглядає економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціологічних і соціально-

психологічних факторів. Об'єктами вивчення для нього є «інститути», під якими розуміється держава, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти і т. ін.

Неокласичний синтез

Представники: Д. Хікс, П. Самуельсон.

Узагальнююча концепція, представники якої обґрунтовують принципи поєднання ринкового та державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки.

2. Предмет і об'єкт економічної теорії.

Розділи економічної теорії

Кожна наука має свій предмет і об'єкт дослідження. **Об'єктом вивчення** всіх економічних наук є **економіка в цілому**. Та якщо об'єкт дослідження для них спільний, то предмет вивчення – різний.

Кількість економічних наук безперервно зростає. Проте в усій їхній сукупності, якщо виходити з вивчення не окремих функціональних сторін чи галузей суспільного виробництва, чим займаються конкретні економічні науки, а економічної системи в цілому, економічна теорія, безумовно, займає основне місце. Предмет економічної теорії надзвичайно складний і багатогранний. Економічна теорія, вивчаючи реальні економічні процеси, сама перебуває у постійному пошуку і розвитку, предмет її дослідження змінюється й уточнюється. Формування предмета економічної теорії представники традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні економісти – з проблемами «рідкості», «обмеженості ресурсів та ефективності використання їх», «альтернативності вибору» тощо.

Еволюцію уявлень про предмет економічної теорії наведено на рис. 1.1.

Усі ці визначення певною мірою зберігаються, оскільки так чи інакше вони з різних боків характеризують економічну діяльність суспільства, спрямовану на реалізацію людських потреб. Оскільки потреби безмежні, а ресурси для їх задоволення в кожний даний період обмежені, то економісти намагаються знайти способи оптимізації виробництва благ і послуг при обмежених ресурсах.

Вони вивчають економічні зв'язки між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, виробляють принципи управління, знаходять шляхи впливу держави на економічну діяльність господарюючих суб'єктів.

Визначення предмета економічної теорії	Школа (автори)
Вчення про закони домашнього господарства, домоводства	Давньогрецькі та давньоримські мислителі
Наука про створення, примноження та розподіл багатства нації	Меркантилісти, фізіократи, класична політична економія
Наука про виробничі відносини та закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням благ на різних етапах розвитку людського суспільства	Марксиста
Сучасні західні економісти визначають економічну теорію як науку про: – сферу індивідуальних і суспільних дій людей, що найтісніше пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту; – дії людей у процесі вибору обмежених ресурсів для виробництва різних товарів; – вивчення поведінки людей як зв'язку між метою й обмеженістю засобів, що можуть мати альтернативні шляхи застосування; – ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини.	А. Маршалл П. Самуельсон Дж. Робінсон К.Р. Макконелл, С.Л. Брю

Рис. 1.1. Еволюція вивчення предмета економічної теорії

У сучасних умовах гуманізації, інтелектуалізації, соціалізації суспільного життя та глобалізації економічних процесів предметна сфера економічної теорії еволюціонує в напрямку розширення й ускладнення її проблематики, залучення до наукового дослідження додаткових сфер соціально-економічних відносин і визначення *людини як центру економічної системи*.

Парадигма сучасної вітчизняної економічної теорії повинна мати ще й **національно-історичну складову**, яка передбачає врахування трансформаційної специфічності національної

економіки, її інституціональних і відтворювальних особливостей, а також національного економічного менталітету народу, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей країни.

Узагальнюючи сказане, можна так визначити предмет економічної теорії:

Економічна теорія – це наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Економічна теорія в широкому розумінні складається з таких розділів: політична економія, мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка.

Політична економія – це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває суть економічних категорій, законів і закономірностей функціонування та розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає економічні процеси та поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства тощо. Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит і пропозицію на товари та ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі й підсистеми національної економіки (агропромисловий комплекс, військово-промисловий комплекс, торговельно-промисловий комплекс та ін.)

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування та розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобально-планетарному рівні.

Також окремим розділом економічної теорії є **історія економічних учень**, яка досліджує процес виникнення, розвитку, боротьби та зміни економічних поглядів та ідей суспільства.

3. Економічні закони та категорії економічної теорії

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони та принципи.

Економічні категорії – це найбільш загальні, логічні поняття, теоретичне вираження економічних явищ і процесів, які реально

існують.

Суть економічної категорії визначається такими критеріями:

- відображає не природні властивості речей і предметів, а характерну властивість певної системи (елементу, ланки) економічних відносин людей;
- має об'єктивний характер, оскільки відбиває об'єктивну дійсність;
- має історичний характер, оскільки значна частина категорій економічної теорії на певному етапі розвитку суспільного виробництва відмирає.

Економічна теорія широко використовує такі категорії: власність, товар, вартість, гроші, капітал, ринок, наймана праця, заробітна плата тощо.

Економічний закон виявляє суттєві, стійкі та необхідні причинно-наслідкові зв'язки і взаємозалежності даного економічного процесу. Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер, тобто виникають та існують незалежно від волі та свідомості людей, однак вони відрізняються від законів природи тим, що виникають лише в процесі економічної діяльності людей і діють не вічно.

Економічна наука класифікує економічні закони так:

- **всезагальні закони** – функціонують у всіх економічних системах (закон зростання потреб, закон зростання продуктивності праці);
- **особливі економічні закони** – виражають такі особливості економічних відносин, які спільні для декількох типів економічних систем. До них належать насамперед закони товарного виробництва і ринку: попиту і пропозиції, конкуренції, вартості тощо;
- **специфічні економічні закони** – діють лише в умовах певного економічного ладу, наприклад капіталістичного чи соціалістичного (закон додаткової вартості);
- **стадійні** – діють на певній стадії суспільного способу виробництва (наприклад, закон утворення монополії шляхом концентрації виробництва, який діє на вищій стадії розвитку капіталізму).

У сукупності всі ці закони формують систему законів економіки та закономірності її розвитку.

Економічні принципи – теоретичні узагальнення, що містять

певні допущення, усереднення, які відображають загальні тенденції розвитку економічної системи. Як і економічні закони, вони також віддзеркалюють взаємозв'язки економічних явищ, але менш стійкі і мають менш обов'язковий характер.

4. Функції економічної теорії. Позитивна та нормативна економічні теорії

Економічна теорія виконує такі *основні функції*:

1) пізнавальну – полягає в розкритті суті економічних законів і категорій та форм їх вияву, механізму їхньої дії;

2) практичну – створення конкретних рекомендацій для правильної економічної поведінки людей, регулювання господарської діяльності підприємств, розумної, виваженої економічної політики держави;

3) світоглядну – полягає у формуванні у громадян економічної культури, логіки сучасного ринкового економічного мислення, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному та загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в умовах ринкової системи;

4) методологічну – економічна теорія виступає як теоретичний фундамент цілого комплексу економічних наук – галузевих (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та ін.) і функціональних (економіка праці, фінанси, грошовий обіг і кредит, економічна статистика). Крім того, низка економічних наук перебувають на стику різних галузей знання – економічна географія, теорія управління (менеджменту), історія народного господарства та ін., для яких економічна теорія теж є теоретичною основою;

5) прогностичну – виявляється у розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку в майбутньому. Зводиться до розробки прогнозів дострокових програм розвитку суспільства з урахуванням майбутніх ресурсів і кінцевих результатів.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на позитивну та нормативну економічну теорію. **Позитивна економічна теорія** передбачає проведення такого аналізу, у процесі якого розкриваються об'єктивні основи

економічного розвитку і дається наукове обґрунтування функціонування певної економічної системи. Позитивна економічна теорія має справу з фактами об'єктивної дійсності та уникає суб'єктивних оцінних суджень. **Нормативна економічна теорія** – така, що спирається на оцінні судження людей стосовно того, якою має бути економічна система суспільства.

5. Методи пізнання економічних процесів і явищ.

Загальнонаукові та специфічні методи

Методологія – це загальний підхід до вивчення економічних явищ, система методів і прийомів аналізу.

Досліджуючи свій предмет, кожна наука використовує певні методи.

Метод економічної теорії – це сукупність прийомів, засобів і принципів, за допомогою яких досліджуються категорії та закони функціонування та розвитку економічних систем. Економічна теорія застосовує як **загальнонаукові**, так і **специфічні (конкретно-економічні)** для даної науки методи пізнання економічних явищ і процесів.

Загальнонаукові методи:

- **наукова абстракція** – полягає у пізнанні реальних економічних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших сталих сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від усього випадкового, неістотного, одиничного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення та формулювання законів;

- **аналіз і синтез** – як метод дослідження застосовується в єдності двох його складових. При *аналізі* об'єкт розкладається на складові частини, кожна з яких вивчається окремо. При *синтезі* відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язку між ними;

- **індукція і дедукція.** *Індукція* – це метод пізнання від конкретного до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. *Дедукція* – метод пізнання від загального до конкретного. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і загального;

- **історичний і логічний методи** використовуються для

дослідження економічних процесів у єдності. *Історичний метод* вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивались і змінювались один за одним у житті. *Логічний метод* досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, не властивих цьому процесові;

- **діалектичний метод** – спільний для всіх наук метод. Він базується на використанні законів і принципів філософії, обґрунтованих видатним німецьким філософом Г. Гегелем, суть яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому взаємозв'язку, у безперервному розвитку, у розумінні того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є єдність і боротьба протилежностей;

- **структурно-функціональний метод** – розглядає будь-яке економічне явище як системне з обов'язковим аналізом функцій взаємодіючих елементів. Однією з ознак системи є її цілісність. Цей метод зосереджує свою увагу на функціональних зв'язках між структурними елементами системи та кількісних характеристиках їх;

- **статистичний, математичний методи аналізу** – допомагають установлювати кількісні та якісні залежності в економічних процесах, дозволяють виявити динаміку та тенденції розвитку досліджуваного процесу.

Існують також інші загальні методи пізнання.

До спеціальних (конкретно-економічних) методів пізнання належать:

- **альтернативний аналіз** – обмеженість економічних ресурсів зумовлює необхідність вибору найефективнішого варіанта їх використання; те, що підприємець утрачає, від чого відмовляється у результаті цього вибору, – це вартість утрачених можливостей, або *альтернативна вартість*;

- **граничний аналіз** – дає можливість вивчати крайні величини, які дозволяють визначити зміну якогось явища чи процесу під впливом зміни певного фактора. Наприклад, теорія граничної корисності демонструє, як зміниться задоволення споживача при зростанні спожитого продукту на одиницю;

- **методи абсолютних і порівняльних переваг** – дають змогу

відповісти на запитання, що і як вигідніше виробляти, на яких видах продукції спеціалізуватись і за допомогою якої технології її виробляти;

- **аналіз еластичності** – дозволяє виявити ступінь зміни одного показника відносно до іншого, наприклад, як зміниться попит на продукцію при зменшенні ціни на 10%;

- **економічне моделювання** – формалізований опис і кількісний вираз економічних процесів і явищ, структура якого абстрактно відтворює реальну картину економічного життя. Види економічних моделей: макро- і мікроекономічні; абстрактно-теоретичні й конкретно-економічні; статичні й динамічні; графічні, математичні, комп'ютерні;

- **економічний експеримент** – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження. Економічний експеримент дає змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових гіпотез і рекомендацій, щоб попередити помилки і провали в економічній політиці держави.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Визначте основні етапи розвитку економічної теорії.
2. Сформулюйте предмет вивчення економічної теорії.
3. Які сучасні економічні теорії Ви знаєте і в чому полягає принципова відмітність між ними?
4. Назвіть коло проблем, які вивчає політична економія, мікроекономіка, макроекономіка, історія економічних учень.
5. Наведіть приклад економічних категорій.
6. Чим відрізняються економічні закони від законів природи?
7. Розкрийте функції економічної теорії.
8. Які Ви знаєте методи пізнання економічних процесів?
9. Чому, на Вашу думку, необхідно вивчати економічну теорію?
10. Яке практичне значення має економічна теорія?
11. За яких умов забезпечується наукова обґрунтованість економічної політики держави?
12. Яке місце економічної теорії у системі економічних наук?
13. У чому різниця між позитивною і нормативною економічною теорією?

ТЕМА 2

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ПРИНЦИПИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Економічні потреби суспільства, їх суть і класифікація. Закон зростання потреб.
2. Суспільне виробництво та його структура. Фактори виробництва. Товар як економічна категорія.
3. Економічна система, її суть і структурні елементи. Типи економічних систем.
4. Економічний зміст і юридична форма власності. Типи, види і форми власності. Роздержавлення та приватизація власності в Україні.

1. Економічні потреби суспільства, їх суть і класифікація.

Закон зростання потреб

Кінцевою метою виробництва є задоволення різноманітних потреб людини. Виробництво, яке працює не з метою задоволення потреб людини чи суспільства, тобто заради власне виробництва, є безглуздою витратою обмежених ресурсів землі, корисних копалин, довкілля, робочої сили та ін.

Потреба – це нужда в чомусь об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності та розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності.

Засоби задоволення людських потреб називаються **благами**.

Тобто *благо* – *все те, що здатне задовольнити людські потреби*, наприклад, плоди природи, продукти праці, послуги, будь-які явища, що задовольняють певні потреби людини, відповідають її інтересам, цілям і прагненням.

Блага поділяються на економічні та неекономічні.

Неекономічні блага даються людині природою, тобто без прикладання її праці, у необмеженій кількості (наприклад, повітря, морська вода, сонячне тепло). **Економічні блага** – це блага економічної (трудової) діяльності людини, які існують в обмеженій кількості.

Економічні блага дуже різноманітні. Залежно від критеріїв їх можна *класифікувати* на такі види:

- ✓ матеріальні та нематеріальні;

- ✓ особисті та суспільні;
- ✓ прямі (споживчі) та непрямі (виробничі);
- ✓ довгострокові (багаторазового використання) та короткострокові (одноразового використання);
- ✓ теперішні та майбутні;
- ✓ взаємозамінювані (субститути) та взаємодоповнюючі (комплементарні).

Економічні потреби – це потреби в економічних благах.

Класифікація економічних потреб.

• **За суб'єктами** потреби поділяють на:

- індивідуальні – виникають і розвиваються у процесі життєдіяльності індивіда;
- колективні, групові – потреби групи людей, колективу;
- суспільні – потреби функціонування та розвитку суспільства в цілому.

• **За характером виникнення:**

- первинні (базові), пов'язані з самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло тощо;
- вторинні, виникнення та зміна яких зумовлені розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, інформація та ін.

• **За засобами задоволення:**

- матеріальні (потреби в матеріальних благах);
- нематеріальні (духовні потреби).

• **За нагальністю задоволення:**

- першочергові (предмети першої необхідності);
- другорядні (предмети розкоші).

• **За можливостями задоволення:**

- насичені, вгамовні (мають чітку межу і можливість повного задоволення);
- ненасичені, невгамовні (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення).

• **За участю у відтворювальному процесі:**

- виробничі (потреби у засобах виробництва);
- невиробничі (потреби у споживчих благах).

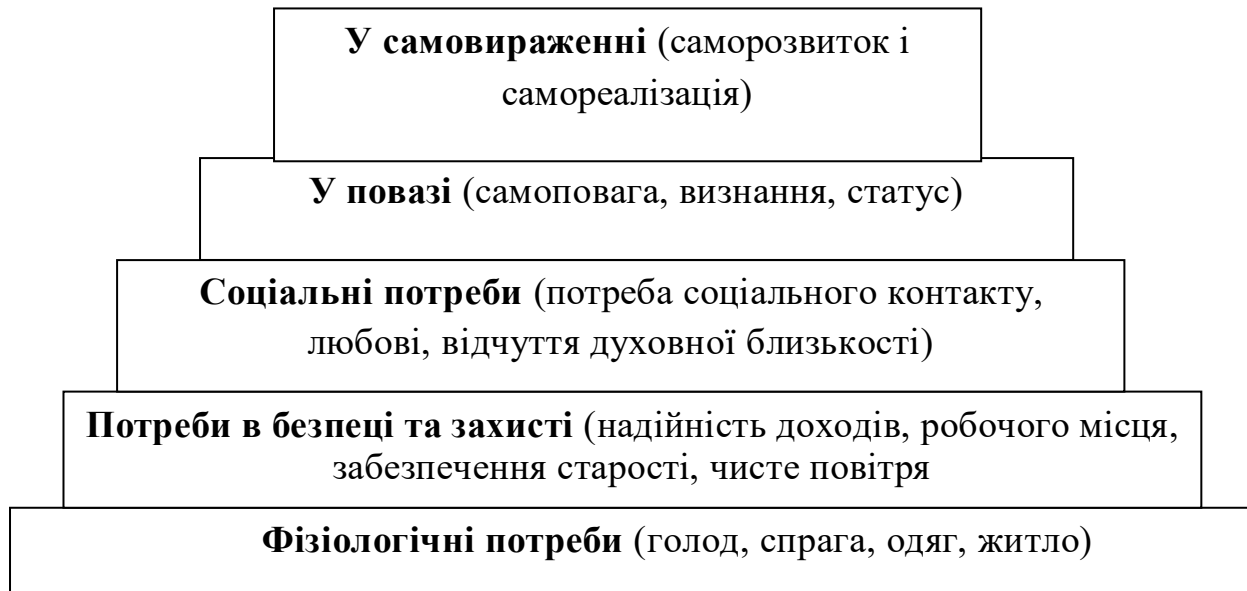
• **за мірою реалізації:**

- абсолютні потреби (перспективні потреби, які є орієнтиром розвитку);
- дійсні потреби (потреби, які є нормою для певного періоду

часу);

- платоспроможні потреби (визначаються платоспроможним попитом);

На рис. 2.1 подано ієрархію потреб, яку запропонував А. Маслоу.

Рис. 2.1. Модель ієрархії людських потреб А. Маслоу

Основу цієї піраміди потреб складають *фізіологічні потреби*. Усі наступні потреби цієї піраміди можна об'єднати таким поняттям, як *вищі (соціальні) потреби*. Потреби першого рівня (фізіологічні) передбачають деякий комплекс об'єктивних умов, реалізація яких необхідна для нормальної життєдіяльності людини. Потреби другого (вищого) рівня цілком пов'язані з процесом *соціального життя людини* і відображають умови її життєдіяльності як члена суспільства. Згідно з наведеною ієрархією потреб вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найзагальніші.

Безперервний економічний та духовний прогрес суспільства неминує зумовлює як кількісне, так і якісне зростання потреб. Прагнення задовольнити зростаючі потреби є спонукальним мотивом удосконалення економічної діяльності, збільшення виробництва економічних благ та поліпшення їх якості. Однак зростання та розвиток потреб завжди випереджає можливості виробництва і не збігається з рівнем фактичного споживання. У цьому проявляється дія закону зростання потреб.

Закон зростання потреб полягає в тому, що з розвитком

суспільного виробництва, а разом з ним і людини як особистості, відбувається поступове зростання її потреб. Цей закон характеризує взаємодію потреб і виробництва у процесі розвитку, коли:

...П' ->В' ->П» ->В» ...,

тобто існуючі потреби стимулюють зростання виробництва В', збільшення якого веде до зростання потреб П», а це є причиною подальшого зростання виробництва В». Такий процес безперервний (...), оскільки потреби людини безмежні.

2. Суспільне виробництво та його структура.

Фактори виробництва. Товар як економічна категорія

Суспільне виробництво – це сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи для створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

Основні риси виробництва:

✓ *завжди є суспільним виробництвом* – починаючи із первіснообщинного суспільства, здійснюється як сумісний суспільно-кооперативний процес за участю великої кількості людей; у будь-якому суспільстві індивідуальні виробники тільки зовні виступають незалежними та ізольованими один від одного, реально ж суб'єкти господарювання об'єднані взаємними зв'язками як виробники і споживачі щодо отримання знарядь праці, сировини, матеріалів і реалізації готової продукції; вся ця система господарських зв'язків, що базується на суспільному поділі праці, відображає єдиний економічний організм під назвою суспільне виробництво.

✓ *має безперервний характер розвитку, постійно повторюється, тобто відтворюється* – суспільство не може припинити виробляти, оскільки не може перестати споживати. А будь-який процес виробництва, що розглядається в неперервному потоці його відновлення, є водночас процесом відтворення. Відтворювальний аспект суспільного виробництва відбувається у чотири стадії (фази): **власне виробництво, розподіл, обмін і споживання;**

✓ *у процесі виробництва виникають економічні відносини між*

людьми – соціально-економічний зміст цих відносин визначається формою власності на засоби виробництва;

✓ є важливою складовою частиною певної соціально-економічної системи.

Суспільне виробництво поділяється на **дві великі сфери**:

1) **матеріальне виробництво** – сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага й надають матеріальні послуги:

- промисловість, сільське та лісове господарство, будівництво, ремісниче господарство;

- комунальне господарство та побутове обслуговування, які надають матеріальні послуги;

- транспорт, зв'язок, торгівля (в частині обслуговування процесу виробництва);

2) **нематеріальне виробництво** – сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей:

- охорона здоров'я;

- освіта;

- культура, мистецтво;

- спорт, туризм;

- духовне виробництво.

Духовне виробництво – праця художника, скульптора, письменника, кінорежисера, фотографа тощо. Результатом їхньої праці, як і в матеріальному виробництві, є створення матеріалізованих благ – книг, картин, скульптур. Але духовне виробництво відносять до нематеріального виробництва, бо головним у ньому є *естетична цінність речі*.

Взаємозв'язок і взаємодія матеріального й нематеріального виробництва:

✓ матеріальне виробництво створює матеріально-технічну базу для функціонування і відтворення як самого себе, так і сфери нематеріального виробництва;

✓ нематеріальне виробництво задовольняє потреби людей в освіті, лікуванні, спорті, туризмі, культурному, естетичному, моральному піднесенні, забезпечуючи тим умови для нормального відтворення усіх працівників, у тому числі і сфери матеріального виробництва.

Під **факторами виробництва** (або економічними ресурсами) розуміють усі природні, людські та виготовлені людиною ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг.

У сучасній економічній теорії виділяють чотири основні фактори виробництва: *землю, працю, капітал, підприємницькі здібності* та інші фактори – *інформацію, науку, екологію, час*.

Земля як фактор виробництва охоплює не лише земельні ділянки як сільськогосподарські угіддя чи ділянки під будівництво, а й усі природні ресурси, які застосовуються у виробничому процесі.

Праця як фактор виробництва є інтелектуальною або фізичною діяльністю людини, спрямованою на виготовлення благ і надання послуг. Це *особистий фактор виробництва*.

Капітал – це всі засоби виробництва, що застосовуються для виготовлення товарів і послуг. Дане поняття охоплює будівлі, споруди, верстати, машини, обладнання, інструменти, напівфабрикати, транспортні засоби, сировину, матеріали, задіяні у процесі виробництва.

Засоби виробництва поділяються на *засоби праці* і *предмети праці*.

Предмети праці – це матеріали, що підлягають обробці, тобто це те, над чим працює людина, що вона перетворює в готовий продукт (сировина, матеріали).

Засоби праці – це комплекс речей, за допомогою яких людина діє на предмети праці, тобто все те, за допомогою чого відбувається процес праці (машини, устаткування).

Засоби виробництва – це *речовий фактор виробництва*.

У загальноекономічному розумінні поняття «капітал» охоплює не лише засоби виробництва, але й гроші, покладені в банк, цінні папери. Як *економічний ресурс* воно означає лише *реальний капітал*, той, що безпосередньо бере участь у процесі виробництва.

Підприємницькі здібності – це специфічний фактор виробництва, що відображає діяльність людини стосовно поєднання й ефективного використання всіх інших факторів виробництва з метою створення благ та отримання прибутку.

Інформація – система збирання, обробки та систематизації різноманітних знань людини з метою використання їх у різних сферах життєдіяльності й насамперед в економічній сфері.

Наука – специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання і систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення.

Екологія як фактор виробництва – система спеціальних видів трудової діяльності та витрат, спрямованих на використання природних ресурсів, охорону навколишнього середовища, а також на його відтворення.

Усі фактори виробництва переплітаються між собою і взаємодіють один з одним. Жоден з них сам по собі неспроможний виробити продукт і принести дохід. Відсутність хоча б одного з них може призвести до руйнування системи і зробити неможливим сам виробничий процес.

Економічне благо в умовах товарного виробництва набуває форми *товару*.

Товар – це продукт праці, що здатний задовольняти певні потреби людини і призначений для обміну. Водночас у сучасних умовах товаром можуть бути і такі блага чи ресурси, які не є результатом виробництва (земля, корисні копалини).

Властивості товару:

- вартість;
- мінова вартість;
- споживча вартість;
- корисність;
- цінність;
- відносна рідкісність.

Вартість – це уречевлена в товарі суспільна праця виробника. Вартість проявляється за допомогою зовнішньої форми її відбиття – мінової вартості.

Мінова вартість є певним кількісним співвідношенням (пропорцією), в якому один товар обмінюється на інший.

Споживча вартість – це здатність товару задовольняти будь-яку потребу людини. Оскільки товар задовольняє потреби не самого виробника, а іншої особи, то він має не просто споживчу вартість, а **суспільну споживчу вартість**, тобто є споживчою вартістю для інших.

Корисність – суб'єктивне індивідуальне для кожної людини поняття, що показує ступінь задоволення або приємності, який отримує конкретна людина від споживання того чи іншого товару

або послуги. Один і той самий товар з однаковою споживчою вартістю може мати зовсім різний ступінь корисності для окремих споживачів. Наприклад, корисність хліба різна для ситої та голодної людини, цигарки – для людини, що палить, і тієї, яка не палить, та ін. Але всі ці товари, незалежно від різної корисності для різних людей, не втрачають своєї об'єктивної основи – споживчої вартості.

Цінність – оцінка ступеня корисності блага індивідом. Суб'єктивна категорія, оскільки цінність має лише те, що є **цінним в очах покупця**, чия суб'єктивна оцінка є основою для визначення виробленого блага як вартості. Люди оцінюють товари та послуги не тільки тому, що на виробництво їх витрачена суспільно необхідна праця, а й тому, що вони мають корисність. Є водночас функцією витрат праці і функцією корисності. Поєднання цінності і вартості відбивається в ціні.

Ціна є формою грошового вираження вартості і цінності товару. Зумовлює прояв інтересів виробників і споживачів, адже вартість – рушійний мотив для товарного виробника, а цінність – для споживача.

Відносна рідкісність – характеристика економічних благ, що відображає обмеженість ресурсів для задоволення безмежних потреб суспільства. Якби всі блага, що виробляються, не були щодо наших потреб відносно рідкісними, тоді не було б економічних благ, товарів і грошей. Усі блага були б безплатними, як повітря.

3. Економічна система, її суть і структурні елементи.

Типи економічних систем

Система як загальнонаукове поняття – це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення. Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух і загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних і взаємозалежних складових частин.

Економічна система – це об'єктивна єдність закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів економічного життя.

Найважливіші ознаки економічної системи:

- ✓ що виробляти і в яких обсягах;

- ✓ як виробляти (за допомогою яких ресурсів і технологій);
- ✓ для кого виробляти (хто буде власником і споживачем виробленої продукції).

Основні складові економічної системи:

1. Продуктивні сили – сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

2. Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Система економічних відносин складається з:

- техніко-економічних;
- організаційно-економічних;
- соціально-економічних відносин.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь і предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага.

Техніко-економічні відносини відображають *технологію* і є *матеріально-речовим змістом* суспільного виробництва.

Організаційно-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Соціально-економічні відносини – це, насамперед, *відносини власності* на засоби виробництва, природні ресурси, людський фактор, життєві блага. Відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Соціально-економічні відносини займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі.

3. Господарський механізм – сукупність форм і методів регулювання економічних процесів і суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Найважливіша функція господарського механізму – забезпечення ефективного розвитку суспільного виробництва на основі динамічної рівноваги між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією.

Усі елементи економічної системи перебувають в органічному взаємозв'язку один з одним і не існують поза її межами.

Сучасна економічна теорія визначає *два критерії належності до певного типу економічної системи:*

- форма власності на засоби виробництва;
- спосіб координації дій економічних суб'єктів.

За цими критеріями виділяють такі *типи економічних систем:*

- 1) традиційна економіка;
- 2) ринкова економіка вільної конкуренції;
- 3) командно-адміністративна економічна система;
- 4) змішана економічна система.

Традиційною називають економіку *найменш розвинених країн*, до яких, за класифікацією ООН, відносять Бангладеш, Гаїті, Гамбію, Малі, Танзанію, Сомалі, Чад, Судан, Ефіопію.

Їх економіка має такі характеристики:

- ✓ базується на відсталій технології та переважно ручній праці. Вони не пройшли стадію індустріалізації;
- ✓ багатоукладність економіки (наявність натурально-общинних, дрібнотоварних форм організації виробництва);
- ✓ швидко зростає населення, високий рівень безробіття, основна сфера зайнятості – *сільське господарство*;
- ✓ значний вплив на економіку здійснює іноземний капітал;
- ✓ в експорті переважає сировина та сільськогосподарська продукція (за це їх називають «банановими республіками»);
- ✓ існує кастовість, поділ людей на соціальні прошарки;
- ✓ держава відіграє активну роль у регулюванні економічних відносин, але при цьому існують корупція і хабарництво, несправедлива система оподаткування, недостатній розвиток освіти і соціальних послуг;
- ✓ важливу роль відіграють *релігійні і культурні цінності*,

традиції та звичаї.

Ринкова економіка вільної конкуренції існувала у XVII-XIX ст. у розвинених на той час країнах. До сьогодні її механізм вважається однією із загальнолюдських цінностей, оскільки міг забезпечити максимальну економічну ефективність та раціональне використання ресурсів на основі дії об'єктивних економічних законів.

Ринкова економіка вільної конкуренції характеризувалася пануванням приватної власності на ресурси, функціонуванням великої кількості виробників і покупців товару, свободою вибору підприємницької діяльності, особистою свободою всіх економічних суб'єктів, однаковим доступом їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення тощо) регулювалися ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Втручання держави в економічні процеси було мінімальним і виваженим. Економічні рішення приймалися ринковими суб'єктами самостійно на свій ризик. Уряд виконував роль «нічного сторожа», що полягала у захисті майнових прав господарських суб'єктів.

Командна економічна система означає, що всі ресурси становлять власність держави, яка здійснює централізоване управління на всіх його рівнях. Тут держава вирішує, що, як і для кого виробляти.

Характерними рисами даної системи є:

✓ державна власність практично на всі фактори виробництва, які відокремлено нікому не належать, навіть господарюючим суб'єктам;

✓ колективне прийняття господарських рішень шляхом централізованого планування економічної діяльності;

✓ практично відсутня конкуренція, оскільки планом передбачено виробництво рівно такої кількості продукції, яка необхідна для задоволення потреб на відповідний період, звідси і монополізм виробників.

Суттєвим *недоліком* такої економіки є те, що вона не створює дієвих економічних стимулів на мікрорівні, нечутлива до запитів конкретного споживача. Ця система ґрунтується на обмеженій диференціації доходів для більшості споживачів, що є гальмом економічного розвитку країни в цілому, оскільки недостатньо

стимулюється високоефективна праця.

Водночас такій економіці притаманні і *переваги*:

✓ має великі можливості нагромадження виробничих ресурсів і перерозподілу їх у пріоритетні галузі та сфери;

✓ такий перерозподіл ресурсів дозволяє забезпечити повну, хоч і не завжди раціональну, зайнятість населення, уникнути хронічного масового зuboжіння та безробіття;

✓ держава, враховуючи суспільні потреби та інтереси, забезпечує за рахунок централізованих коштів усім громадянам певний рівень освіти, медичного обслуговування, розв'язує цілий ряд інших соціальних проблем.

Командна економічна система існувала в колишніх соціалістичних країнах і республіках СРСР.

Змішана економічна система – економіка, в якій поєднуються і ринкові, і державні механізми регулювання; існує велика різноманітність форм власності і, відповідно, різноманітні типи господарської діяльності; розвиваються процеси соціалізації економіки; принципово нову роль відіграє держава.

Змішана економічна система характеризується такими рисами:

✓ високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої ринкової інфраструктури суспільства;

✓ різноманітністю форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, державних);

✓ оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;

✓ орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення.

Залежно від історичного досвіду, традицій, менталітету народів у різних регіонах світу формуються свої, специфічні моделі розвитку змішаної економіки. Найбільш цікавими з позицій їх ефективності є американська, японська, шведська моделі.

4. Економічний зміст і юридична форма власності. Типи, види і форми власності. Роздержавлення та приватизація власності в Україні

Власність – складна і багатогранна категорія, вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює *спосіб поєднання робітника із засобами виробництва*, мету функціонування та розвитку економічної системи, визначає соціальну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу результатів праці.

Поняття власності виникло в людей у результаті виробництва благ та їх *привласнення*.

Власність як економічна категорія – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів.

Категорія «привласнення» породжує свій антипод – категорію «відчуження».

Відчуження – це процес позбавлення суб'єкта права власності.

Привласнення і відчуження – парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об'єкта власності одним суб'єктом одночасно означає відчуження його від іншого суб'єкта.

Відносини власності виявляються через суб'єкти й об'єкти власності.

Суб'єкти власності – це фізичні чи юридичні особи, які вступають у відносини власності (окремі працівники, трудові колективи та державні установи і відомства).

Об'єктами власності є все те, що можна привласнити чи відчужити (засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, твори літератури і мистецтва).

Власність має і *правовий аспект*, виступаючи як юридична категорія.

Юридичний аспект власності реалізується через *право власності*.

Право власності – це сукупність узаконених державою прав і норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності. Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру *правовідносин*, тобто відносин, учасники яких

виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

Право власності реалізується в дії трьох атрибутів: права володіння, права розпорядження і права користування.

Володіння визначають як категорію, що характеризує необмежену в часі належність об'єкта власності певному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності.

Розпорядження – це здійснюване власником або делеговане ним іншим економічним суб'єктам право прийняття управлінських рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності, тобто це право вирішувати долю певного об'єкта (використовувати, продавати, обмінювати, дарувати).

Користування означає процес виробничого застосування та споживання корисних властивостей об'єкта власності.

Ці категорії перебувають у певному співвідношенні між собою. Найзагальнішою серед них виступає категорія «володіння», бо володар реалізує права розпорядника і користувача. Розпорядник може бути користувачем або реалізувати право користування, але не завжди реалізує себе як власник. Користувач окремих благ може виступати як фактор їх виробничого застосування, але при цьому може не мати прав володаря чи розпорядника.

Виділяють два **типи власності**:

- 1) трудова, неексплуаторська;
- 2) експлуаторська власність.

Тип власності характеризує спосіб поєднання робочої сили і засобів виробництва. У першому випадку продуктом володіє один і той самий індивід – безпосередній виробник. У нього вироблений продукт не відчужується, тому не існує і експлуатації. Навпаки, у другому випадку безпосередній виробник не володіє створеними своєю працею продуктами. Ними володіє власник засобів виробництва, який, використовуючи свою владу, може виділяти безпосередньому робітникові лише частину продукту, виробленого ним.

Розрізняють два **види власності**:

- 1) приватну;
- 2) суспільну.

Приватна власність – це такий вид, при якому три функції права власності (володіння, користування, розпорядження) належать окремій приватній особі.

Приватний вид власності виступає як сукупність індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської та корпоративної форм власності.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу.

Індивідуально-трудова власність може бути *одноосібна* та *сімейна* (якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї).

Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність є об'єднанням капіталів кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність – це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій. Особливість корпоративної власності полягає в тому, що вона поєднує риси приватної та суспільної власності (пересічні акціонери через розпорошеність пакета акцій не мають реального права на участь у розпорядженні капіталом акціонерного товариства).

Суспільна власність – така, де три її функції – володіння, розпорядження, користування – належать не одному приватному суб'єкту, а багатьом, групі осіб, колективу чи суспільству в цілому. У цих умовах основною формою індивідуального привласнення стає розподіл доходу.

Суспільна власність існує у двох формах: державній і колективній.

Державна власність поділяється на *загальнодержавну і муніципальну (комунальну)* – власність адміністративно-територіальних одиниць.

Колективна власність поділяється на такі форми: *кооперативна власність* (об'єднана власність членів окремого кооперативу на добровільних засадах), *власність трудового колективу* (спільна власність, передана державою чи іншим суб'єктом у розпорядження колективу підприємства на умовах викупу чи оренди), *власність громадських та релігійних*

організацій.

Можливе існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

Окремо виділяють *інтелектуальну форму власності* (може бути як приватною, так і державною).

Найважливішою умовою становлення в Україні ринкових відносин була ліквідація монополії державної власності та перехід до різноманітних форм власності. Зміст реформи відносин власності становлять реальні процеси *роздержавлення та приватизації власності*.

Роздержавлення націлено на подолання тотального одержавлення всіх аспектів економічного життя, яке існувало в адміністративно-командній системі. Воно передбачає реалізацію заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектора й утворення багатокладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

Роздержавлення здійснюється двома шляхами:

- ✓ приватизації;
- ✓ комерціалізації;

Приватизація – це передання державної власності за плату або безоплатно в приватну власність.

Основними способами приватизації є:

- купівля-продаж неподільних майнових комплексів за конкурсом або на аукціоні;
- купівля-продаж часток (паїв, акцій) у капіталі підприємств за конкурсом, на аукціоні, на фондовій біржі, за передплатою та іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців;
  - викуп майна, зданого в оренду;
  - викуп майна трудовим колективом; безоплатна передача окремих підприємств, частини їхнього майна, надання інших пільг (за рішенням Кабінету Міністрів);
  - ліквідація підприємств і продаж їхнього майна за конкурсом чи на аукціоні.

В Україні викупу підлягали переважно невеликі державні підприємства. Приватизація крупних підприємств здійснювалася шляхом перетворення їх в акціонерні товариства. Частина державного майна (не менше 40% вартості всього майна, що

підлягало приватизації) приватизувалася безоплатно.

Комерціалізація державних підприємств означає позбавлення невластивих державі функцій господарюючої діяльності та перетворення державних підприємств у самостійні господарські одиниці, які будують свою діяльність на засадах підприємництва, тобто самостійно та цілком беруть відповідальність за результати господарської діяльності.

Правовою основою процесу приватизації в Україні є Конституція України, законодавчі та нормативні акти. Серед основних правових актів, що регулювали цей процес, варто назвати Закони України: «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 р., «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 6 березня 1992 р., «Про приватизацію державного житлового фонду» від 16 червня 1992 р., «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10 липня 1996 р., «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р. та ін.

Особливості приватизаційного процесу в Україні:

- населенню надано право участі у приватизації через механізм застосування безплатно отриманих «приватизаційних сертифікатів» – іменних сертифікатів, представлених депозитними рахунками в Ощадбанку України;

- працівникам великих підприємств, особливо керівництву, надано пільги при купівлі акцій своїх підприємств;

- працівникам малих підприємств створені можливості викупу їх за залишковою непроіндексованою вартістю здебільшого через механізм оренди з наступним викупом.

Етапи приватизаційного процесу в Україні:

•1992-1994 рр. – *підготовка реформ і проведення малої приватизації*

розробка нормативно-законодавчої бази, формування органів приватизації – Фонду державного майна та його регіональних відділень; здійснення малої приватизації переважно неконкурентним способами;

•1995-1997 рр. – *масова приватизація і початок великої приватизації*

продаж об'єктів за приватизаційні папери: майнові та компенсаційні сертифікати, житлові чеки; корпоратизація, початок

приватизації великих об'єктів;

•1998-2000 рр. – завершення масової сертифікатної приватизації та перехід до індивідуальної грошової приватизації.

В Україні приватизації не підлягають об'єкти загальнодержавного значення. До них відносять майнові комплекси підприємств, їхніх структурних підрозділів, основним видом діяльності яких є виробництво товарів (робіт, послуг), що мають загальнодержавне значення, а саме:

- об'єкти, які забезпечують виконання державою своїх функцій, забезпечують обороноздатність держави, її економічну незалежність, і об'єкти права власності українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України;

- об'єкти, діяльність яких забезпечує соціальний розвиток, збереження та підвищення культурного, наукового потенціалу, духовних цінностей;

- об'єкти, контроль за діяльністю яких з боку держави гарантує захист громадян від наслідків впливу неконтрольованого виготовлення, використання чи реалізації небезпечної продукції, послуг або небезпечних виробництв;

- об'єкти, які забезпечують життєдіяльність держави в цілому.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Як виникають потреби? Породжуються вони виробничою діяльністю чи їх формує людина?

2. Що таке первинні потреби, яке значення вони мають у житті людини?

3. Чому вищі духовні потреби необхідно розглядати як головне багатство суспільства? Сформулюйте суть закону зростання потреб.

4. Охарактеризуйте основні фактори виробництва.

5. Назвіть основні риси суспільного виробництва.

6. Дайте визначення і покажіть відмінності між матеріальним і нематеріальним виробництвом.

7. Що таке духовне виробництво?

8. Що таке товар? Назвіть основні властивості товару.

9. У чому полягає суть економічної системи? Назвіть структурні елементи економічної системи і розкрийте їхній взаємозв'язок.

10. Якими критеріями визначається тип економічної системи.

11. Розкрийте зміст поняття «ринкова економіка».
12. Розкрийте зміст поняття «командна економіка».
13. Розкрийте зміст поняття «змішана економіка».
14. Дайте визначення категорії «власність».
15. Що таке суб'єкт і об'єкт власності?
16. У чому полягають економічний зміст і юридична форма власності?
17. Розкрийте зміст поняття «право власності».
18. Розкрийте специфіку інтелектуальної власності.
19. Дайте визначення поняттям «роздержавлення» і «приватизація». Яке з них ширше?
20. Охарактеризуйте основні етапи приватизаційного процесу в Україні.

ТЕМА 3

МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Ринок, його суть, структура та функції. Класифікація ринків.
2. Попит і пропонування та чинники, що на них впливають.
3. Поняття ринкової інфраструктури, її основні елементи та функції.

1. Ринок, його суть, структура та функції. Класифікація ринків

Ринок – система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів і послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових відносин і фінансово-кредитних механізмів.

Основними умовами виникнення ринкового господарства є:

- ✓ суспільний поділ праці, що ґрунтується на спеціалізації;
- ✓ економічна відокремленість суб'єктів господарювання зумовлена наявністю різних форм власності (що, скільки і як виробляти, вирішує сам товаровиробник);
- ✓ вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення і ефективне господарювання.

Структура ринку:

- суб'єкти ринку (покупці, продавці, посередники);
- об'єкти ринку (товари і послуги, робоча сила, земля, нерухомість тощо);
- ринковий механізм (попит, пропозиція, ринкова ціна, конкуренція).

Виділяють *два основних суб'єкти ринкової економіки*: домогосподарства і підприємства. Ці суб'єкти властиві моделі чистої ринкової економіки, за якої роль держави в економічних процесах мінімальна.

Домогосподарства виконують дві основних функції в ринковій економіці: вони є основними постачальниками всіх економічних ресурсів і водночас основною видатковою групою в національному господарстві.

Підприємства – це основна ланка народного господарства, яка забезпечує виробництво товарів і послуг та здійснює комерційну діяльність з метою одержання прибутку.

У змішаній ринковій економіці важливим суб'єктом ринкових відносин є **держава**.

Функції ринку:

- **регулююча** – ринок регулює всі економічні процеси: виробництво, обмін, розподіл і споживання, визначаючи пропорції та напрями розподілу економічних ресурсів на мікро- та макрорівні за рахунок розширення або звуження попиту й пропозиції;

- **стимулююча** – спонукає виробників товарів і послуг до зниження витрат, підвищення якості та споживчих властивостей товарів. Він створює дієвий механізм мотивації праці, стимулює зростання економіки на основі впровадження найпередовіших досягнень НТП;

- **розподільча** – доходи виробників і споживачів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами;

- **функція санації** – ринок через конкуренцію очищає економічне середовище від неконкурентоспроможних господарств і підтримує найефективніші;

- **алокаційна функція** – ринок забезпечує виробництво оптимальної комбінації товарів і послуг за допомогою найефективнішої комбінації ресурсів. Ефективна така комбінація ресурсів, за якої товари та послуги виробляються з мінімальними

альтернативними витратами;

- **інформативна** – ринок через ціни інформує виробника, торговця, споживача про те, що вигідно виробляти й купувати, а що – ні, скільки чого треба запропонувати, на які верстви населення варто орієнтуватися у своїй господарській діяльності тощо;

- **інтегруюча** – об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.

Класифікація ринків здійснюється за різними критеріями:

1) *за економічним призначенням об'єктів ринкових відносин виділяють:*

- ✓ ринок ресурсів – робочої сили, засобів виробництва, землі;
- ✓ товарний ринок – споживчих товарів, послуг, ринок науково-технічних розробок та інформації;
- ✓ фінансовий ринок – грошовий ринок, ринок цінних паперів, валютний ринок;

2) *залежно від умов, у яких діють господарюючі суб'єкти:*

- ✓ вільний – багато продавців, багато покупців, товари однорідні, вхід і вихід на ринок вільний, інформація доступна;
- ✓ монополізований (олігополія, монополія) – один продавець або обмежена кількість їх, багато покупців, доступ на ринок і до інформації обмежений;
- ✓ регульований – держава законодавчо обмежує економічну свободу окремих господарюючих суб'єктів, захищаючи конкурентне середовище;

3) *за територіальною ознакою:*

- ✓ місцевий;
- ✓ регіональний;
- ✓ національний;
- ✓ світовий.

4) *стосовно відповідності чинному законодавству:*

- ✓ легальний – дозволений законом і відкритий для оподаткування;
- ✓ тіньовий – незареєстрований, ухиляння від сплати податків.

2. Попит і пропонування та чинники, що на них впливають

Покупці, які мають потребу у певних товарах, виходять на ринок і створюють *попит*. При цьому попит завжди розглядається

як *платоспроможний*. Людина, яка не має грошей, не може купувати товари, якою б нагальною не була її потреба у них, отже, не може розглядатися як заявник попиту.

Попит є формою вираження потреб, представлених на ринку і забезпечених грошовими засобами.

Попит – це та кількість товарів і послуг, яку споживач готовий придбати на даний момент часу при певному рівні ціни.

Розрізняють *індивідуальний* та *ринковий* попит. **Індивідуальний попит** – це попит зі сторони одного споживача на один конкретний товар. **Ринковий попит** – це попит усіх споживачів на ринку на *один конкретний товар*, тобто це сума всіх індивідуальних попитів споживачів певного товару.

На зміну попиту впливають цінові та нецінові чинники. І залежно від них визначають різницю між поняттями:

- зміна обсягу попиту;
- зміна попиту в цілому.

Попит – це завжди набір співвідношень цін і кількостей.

Обсяг попиту – відповідає *конкретній кількості товару*, яку споживач має намір купити за певною ціною. **Зміна обсягу попиту** передбачає переміщення з однієї точки в іншу в межах однієї кривої попиту (Рис. 3.1). Таке переміщення викликане *зміною ціни товару (дія цінового чинника)*.

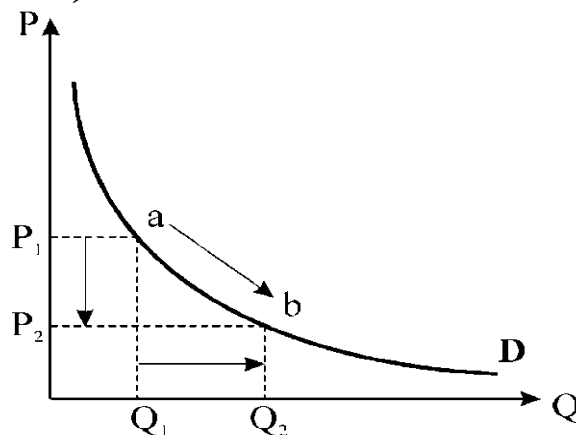

Рис. 3.1. Зміни обсягу попиту

Зміна попиту в цілому передбачає зміщення графіка попиту на площині (Рис. 3.2). Крім ціни, **ПОПИТ** залежить від таких **нецінових чинників**:

- 1) грошові доходи споживачів;
- 2) кількість споживачів на ринку;

3) очікування споживачів;

4) ціни на супутні товари: товари-субститути (взаємозамінні), товари-комплементи (доповнюючі);

5) кліматичні умови (у курортній зоні пізньої весни, влітку та ранньої осені зростає попит на купальні костюми, екскурсійні послуги тощо);

б) смаки та уподобання споживачів.

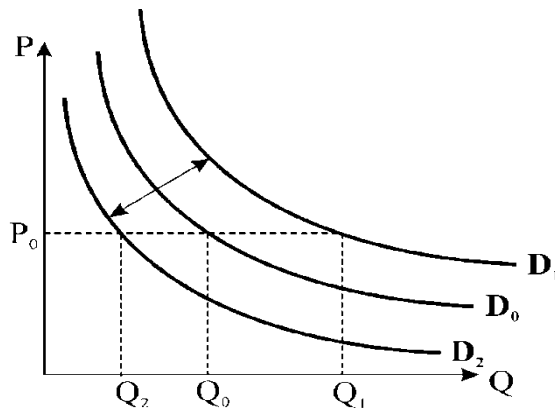

Рис. 3.2. Зміни попиту в цілому під впливом нецінових чинників

Закон попиту – між ціною і обсягом попиту існує обернений зв'язок: *обсяг попиту* скорочується зі зростанням ціни і зростає зі зниженням ціни.

На ринку назустріч споживачам, які заявляють попит на товари, виходять *фірми*, які забезпечують їх виробництво і *пропонування*.

Пропонування визначається виробництвом, але не тотожне йому.

Пропонування – це кількість товарів і послуг, яку виробники хочуть і можуть постачати на ринок за різних цін за певний проміжок часу.

Розрізняють індивідуальне та ринкове пропонування.

Індивідуальне пропонування – це пропонування окремої фірми, яке визначається її виробничими можливостями, згідно з якими для кожної конкретної ціни фірма може запропонувати до продажу певні обсяги товарів та послуг. **Ринкове пропонування товару** складається із суми індивідуальних пропонувань товару за кожною конкретною ціною.

На рішення фірм щодо пропонування, як і на рішення споживачів відносно покупок, в першу чергу впливає *ціна*. Ціна основний індикатор, який показує, скільки і якої продукції

виробляти.

Необхідно розрізняти поняття:

- зміна обсягу пропонування;
- зміна пропонування.

Обсяг пропонування – це конкретна кількість товару, яку продавці бажають та можуть продати на ринку за деякий період часу за певного значення ціни.

На відміну від споживача, для фірми стимул до виробництва і пропонування тим більше, чим вища є ціна на ринку. Зв'язок між ціною та обсягом пропонування описується законом пропонування.

Закон пропонування твердить, що між ціною й обсягом пропонування існує *прямий зв'язок*: обсяг пропонування зростає з підвищенням ціни і скорочується зі зниженням ціни.

Зміни ціни спричиняють **зміни в обсязі пропонування**, що графічно відповідає руху між точками вздовж даної кривої пропонування (рис. 3.3).

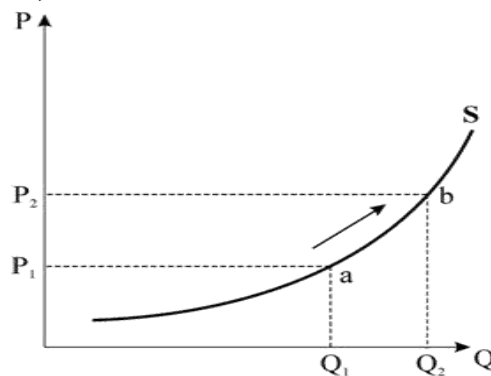

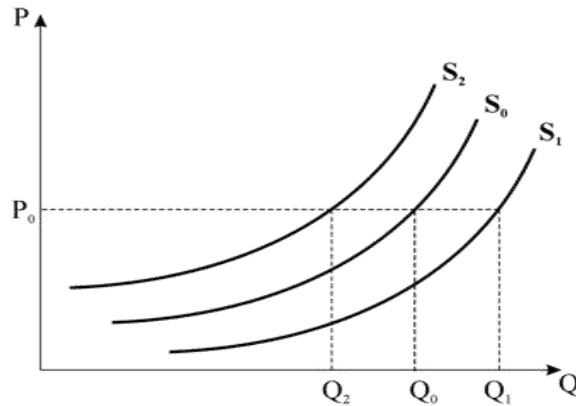
Рис. 3.3. Зміна обсягу пропонування

Нецінові чинники спричиняють **зміни у пропонуванні**, що графічно відповідає *зміщенню всієї кривої* пропонування праворуч – вниз, якщо пропонування зростає, і ліворуч – вгору, якщо пропонування скорочується. **До нецінових чинників пропонування належать:**

- ціни на ресурси;
- технологія виробництва;
- кількість продавців на ринку;
- податки та дотації;
- зміни цін інших товарів;
- очікування зміни цін;

Чинники, які сприяють зниженню затрат на виробництво (зниження цін на ресурси, прогресивна технологія, дотації)

зміщують криву пропонування *вправо*. А фактори, які зумовлюють **збільшення** затрат на виробництво (підвищення цін на ресурси, податки) зміщують криву пропонування ліворуч. Рис. 3.4 відображає зміну пропонування в цілому під впливом нецінових факторів.

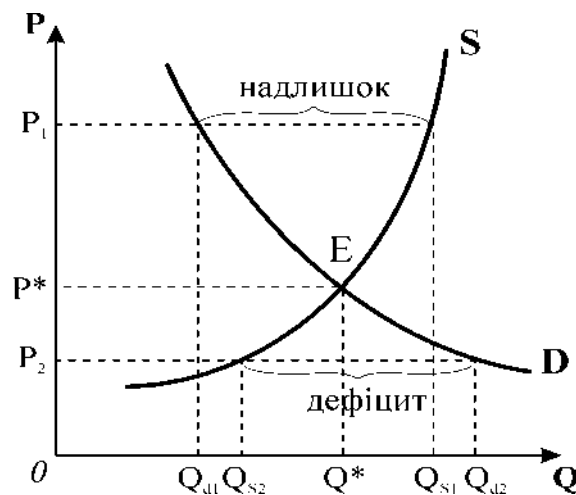

Рис. 3.4. Зміна пропонування в цілому під впливом нецінових чинників

Взаємодія попиту і пропонування – процес, який викликає формування *ринкової ціни*, яка задовольняє одночасно і продавця, і покупця.

У точці перетину кривої попиту і кривої пропозиції обсяг попиту буде дорівнювати обсягу пропозиції. Завдяки такому співвідношенню встановлюється *ціна рівноваги*, яка і покупців, і продавців однаково задовольняє.

Рівноважна ціна та *рівноважний обсяг* мають місце на рівні, де кількість товару, яку виробники можуть і бажають поставляти, дорівнює обсягу товару, який покупці можуть і хочуть купувати (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Ринкова рівновага

В умовах рівноваги економічний суб'єкт практично не має стимулів до зміни своєї економічної поведінки. Але як тільки відбудуться зміни у співвідношенні факторів, що впливають на рівновагу, знову почнуть діяти економічні стимули.

Надлишок благ – ситуація, коли мінімальний рівень цін устанавлюється *вище* від рівноважної ціни, а обсяг пропозиції перевищує обсяг попиту.

Дефіцит благ – ситуація, коли мінімальний рівень цін устанавлюється *нижче* від рівноважної ціни, а обсяг попиту перевищує обсяг пропозиції.

3. Поняття ринкової інфраструктури, її основні елементи та функції

Необхідною умовою дієвості ринкових відносин є створення відповідної *інфраструктури ринку*. Термін «інфраструктура» походить від латинського *infra*, що означає «нижче», «під», та *structure* – «структура».

Інфраструктура ринку – комплекс інститутів, служб, підприємств, організацій, які забезпечують нормальний режим безперебійного функціонування ринку.

Ринкова інфраструктура виконує такі основні функції:

- здійснює правове й економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах;
- забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань;
- сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств;
- регулює рух робочої сили;
- створює необхідні умови для ділових контактів підприємців;
- здійснює маркетингове, інформаційне, рекламне обслуговування і т. ін., що в кінцевому результаті забезпечує більш швидкий рух товарів і послуг від виробника до споживача.

Елементи ринкової інфраструктури, через які реалізуються її функції, можна згрупувати у чотири блоки:

1) організаційно-технічна інфраструктура, куди входять товарні біржі, аукціони, торговельно-промислові палати, ярмарки, ріелтерські фірми, сервісні центри, транспортні комунікації тощо;

2) фінансово-кредитна інфраструктура ринку – це банки, фондові та валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії та ін., тобто всі ті, хто займається мобілізацією тимчасово вільних ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення;

3) науково-дослідне та інформаційне забезпечення охоплює науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем, консалтингові компанії, інформаційні центри та агентства, рекламні агентства, спеціальні навчальні заклади та ін.;

4) державно-регулятивна – законодавче регулювання ринкових відносин: біржі праці; ліцензування, оподаткування, митна система, державні фонди сприяння ділової активності тощо.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке ринок?
2. За яких умов виникає ринок?
3. Назвіть основні функції ринку.
4. За якими критеріями здійснюється класифікація ринків?
5. Дайте визначення категорії «попит».
6. Зв'язок яких явищ виражає закон попиту?
7. Що означає переміщення точки по кривій попиту?
8. Що означає зміщення кривої попиту?
9. Що означають поняття «зміна обсягу попиту» і «зміни, що відбулися в попиті»?
10. Перелічіть нецінові фактори, які впливають на попит.
11. Дайте визначення категорії «пропонування». Який вигляд має крива пропонування?
12. Що означає переміщення точки по кривій пропонування?
13. . Що означає зміщення кривої пропонування?
14. Перелічіть нецінові фактори, які впливають на пропонування.
15. Розкрийте суть ринкової інфраструктури. Назвіть її основні елементи.
16. Охарактеризуйте основні функції ринкової інфраструктури.
17. Які функції в ринковій економіці виконують домогосподарства?
18. Назвіть функції підприємств у ринковій економіці.

ТЕМА 4

МІКРОЕКОНОМІКА, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ОСНОВНІ СУБ'ЄКТИ ТА КАТЕГОРІЇ

1. Проблема обмеженості ресурсів і необхідність вибору.
2. Корисність продукту, її види. Закон спадної граничної корисності.
3. Ринки факторів виробництва, їх функції в економіці.
4. Ринок праці. Праця як фактор виробництва, її мобільність.
5. Капітал як ресурс тривалого використання, форми капіталу. Ринок цінних паперів як особлива форма руху капіталів.
6. Ринок землі. Земельна рента.

1. Проблема обмеженості ресурсів і необхідність вибору

Велика кількість цілей в умовах *обмеженості ресурсів* висуває **проблему економічного вибору** – вибору оптимального з альтернативних варіантів їх використання, при якому досягається максимальне задоволення потреб при даних затратах.

Мікроекономіка намагається не тільки зафіксувати те, що є, але й розробляє оптимальні варіанти розв'язання проблем, що виникають, проблем *раціонального ведення господарства*.

Вважається, що *кожний господарюючий суб'єкт намагається максимізувати:*

- ✓ споживач – задоволення своїх потреб;
- ✓ підприємства (фірми) – прибуток;
- ✓ держава – рівень добробуту населення.

Межа виробничих можливостей – модель, яка ілюструє ситуацію обмеженості ресурсів, необхідності компромісного вибору й оцінки його альтернативної вартості. Вона з'єднує точки максимально можливого виробництва двох благ за умови цілковитого використання обмежених ресурсів.

Рис. 4.1. зображає криву виробничих можливостей економіки, в якій виробляються засоби виробництва (у) та предмети споживання (х).

У ситуації обмеженості ресурсів нарощування виробництва одного товару можливе лише за рахунок скорочення виробництва іншого. Така ситуація вважається ефективною, оскільки забезпечує одержання найвищого результату від використання наявних

ресурсів.

Усі точки на межі виробничих можливостей (A, B, C) є точками ефективного розподілу ресурсів. Усі точки над нею (H) – недосяжні за даного обсягу ресурсів і даної технології. Усі точки під нею (K) відповідають неповному використанню ресурсів, неефективні.

Щоб розширити виробничі можливості, потрібно або збільшити обсяги ресурсів у суспільстві, або підвищити ефективність їх використання за рахунок технологічних інновацій, що зрушить криву виробничих можливостей далі від початку координат. Це означає, що відбувається економічне зростання.

Рис. 4.1. Крива виробничих можливостей

2. Корисність продукту, її види. Закон спадної граничної корисності

Задоволення, яке отримує людина від споживання благ, називається **корисністю**. Максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки. Термін «корисність» ($U - utility$) уперше введений у науковий оборот 200 років тому англійським ученим **Ієремією Бентамом**.

Корисність – явище *суб'єктивне* та *індивідуальне*. Його не можна ототожнювати з *корисністю в суспільному розумінні*. Наприклад, усім добре відомо, що паління цигарок і вживання наркотиків шкідливі для здоров'я. Однак наркоман за будь-яку ціну намагатиметься придбати чергову партію героїну чи іншого наркотику. Адже споживач, пристрастившись до цього товару, вважає його корисним і відчуває дискомфорт без чергової ін'єкції.

Корисність благ виражають в умовних одиницях корисності, при цьому вважається, що кожне благо можна поділити на окремі порції. Справді, більшість наших потреб може задовольнятися частинами. Коли людина голодна, то не вибирає одне з двох: або наїстися, або ж залишатися голодною – ні, людина може лише послабити голод, прийнявши певну кількість їжі.

Під *граничною корисністю* розуміють додаткову корисність, або задоволення, одержуване людиною від споживання однієї додаткової одиниці конкретної продукції. У міру того як людина споживає все нові порції одного й того самого продукту, зростає *загальна (психологічна) корисність*, яку отримує людина. Але загальна корисність *зростає все меншими темпами* у зв'язку з тим, що потреби людини поступово насичуються (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Закон спадної граничної корисності

Кількість продукту, що споживається	Гранична корисність (ОК)	Сукупна корисність (ОК)
0	0	—
1	4	4
2	3	7
3	2	9
4	1	10
5	0	10
6	-1	9

Падіння граничної корисності в міру споживання людиною додаткових одиниць певного продукту прийнято називати *законом спадної граничної корисності*. Теорія граничної корисності пов'язує корисність кожної речі з її запасами, тобто з таким явищем, як *рідкість*, і дає пояснення тому, що об'єктивно малокорисні речі мають дуже високу граничну корисність, речі ж значно корисніші (хліб) мають граничну корисність більш низьку, а повітря зовсім не має граничної корисності.

Справа в тому, що, наприклад, перли, золото є в такій обмеженій кількості, що потреба в них задовольняється лише незначною мірою і гранична корисність їх стоїть відносно високо. Хліба, солі, картоплі, води, у нас є така кількість, що задоволення відповідних потреб у цих важливих продуктах здійснюється на рівні, близькому до повного насичення ними, а тому додаткове володіння невеликою кількістю даного роду благ дає людині

незначний або ніякий приріст добробуту.

3. Ринки факторів виробництва, їх функції в економіці

Мікроекономіка досліджує конкретно ринки таких факторів виробництва:

- ✓ земля;
- ✓ капітал;
- ✓ праця.

Ринки факторів виробництва – ринки, на яких у результаті взаємодії попиту та пропонування формується ціна на працю, капітал і природні ресурси у вигляді заробітної плати, процента, прибутку та ренти. *Основні відмінності ринків факторів виробництва від ринків товарів і послуг:*

- на ринку товарів і послуг фірми є продавцями, а домогосподарства – покупцями готової продукції;
- на ринку факторів виробництва фірми є покупцями, а домашні господарства разом з іншими фірмами (що продають сировину, матеріали, устаткування) – продавцями виробничих ресурсів.

Особливості ринку факторів виробництва:

- витрати, які фірма здійснює при закупівлі ресурсів, виступають як первинні доходи власників цих факторів;
- для здійснення виробничого процесу потрібні всі ресурси. Жоден з них не є самодостатнім для виробництва нових економічних благ. Усі економічні процеси здійснюються на землі й потребують використання праці та капіталу;
- обсяги факторів, які будуть використані для виробництва нових економічних благ, залежать від цін на ресурси;
- ціни на ресурси є визначальним чинником, що розподіляє їх між галузями та підприємствами.

Ринки ресурсів, як і ринки готової продукції, регулюються силами попиту та пропонування. *Попит фірми на фактори виробництва має спільні риси для всіх видів ресурсів, тоді як пропонування кожного з ресурсів має свої специфічні особливості. Закон попиту так само справедливий для ринку ресурсів, як для ринку товарів: чим вища ціна ресурсу, тим меншим за інших рівних умов буде обсяг попиту на нього.*

Потреба фірм у виробничому ресурсі при даній ціні формує **попит на фактори виробництва**. Попит на фактори виробництва

похідний, тому що він залежить від *попиту на кінцевий продукт*, що виготовляється за допомогою цього ресурсу.

Чинники, які впливають на формування попиту на фактори виробництва:

1. *Попит на кінцевий продукт* – стійкий попит на продукцію породжує стійкий попит на фактори виробництва.

2. *Технологія виробництва* – кожен технологічно ефективний спосіб виробництва вимагає певної комбінації ресурсів, яка дозволяє досягти максимального обсягу випуску продукції.

3. *Співвідношення продуктивності і ціни* – існує взаємозамінність основних факторів виробництва. Фірма може змінювати комбінацію ресурсів, замінюючи дорогий ресурс відносно дешевим або більш продуктивним.

4. Ринок праці. Праця як фактор виробництва, її мобільність

Праця (або послуги праці) – це один з основних факторів виробництва, власниками якого є домогосподарства; це фізичні і розумові здібності людей, що можуть бути використані у виробництві благ.

Унікальність праці як виробничого фактора полягає в тому, що послуги праці неможливо відокремити від робітника. Але через те, що об'єктом купівлі-продажу є лише послуги праці робітника, а не сам робітник, поряд із ціною праці не менш важливе місце займають умови праці, які визначаються трудовими угодами і чинним законодавством.

Обсяг використання праці вимірюється в годинах роботи протягом певного періоду. Запаси праці в економіці вимірюються показником *робоча сила*: це працездатне населення, тобто кількість людей, які досягли певного віку (в Україні 16 років) і працюють або хоча й не мають роботи, то шукають її чи очікують, що їм запропонують роботу.

Вартість праці – заробітна плата ($P_L = W$) винагорода власника трудових ресурсів за одиницю часу надання трудових послуг.

Розглянемо попит на працю в умовах повної конкуренції.

Основні ознаки конкурентного ринку праці:

✓ значна кількість фірм, що конкурують між собою за придбання трудових послуг;

- ✓ велика кількість працівників однакової кваліфікації, що пропонують свої послуги незалежно один від одного;
- ✓ ні окрема фірма, ні окремих працівник не можуть впливати на ринкові ставки заробітної плати.

Особливість конкурентного ринку праці полягає у припущенні щодо **абсолютної мобільності праці** – здатності робітників необмежено переміщувати послуги своєї праці від однієї фірми до іншої в межах національної економіки. Мобільність праці є аналогом *умови вільного входу і виходу* фірми на ринок.

Попит на працю заявляють фірми, тому принципи прийняття ними рішень пов'язані з процесом виробництва продукту: попит на працю зумовлюється попитом на продукт, який фірма виробляє, тобто є *похідним попитом*.

Попит на працю – це співвідношення між ставкою заробітної плати і обсягом праці, що роботодавці бажають і можуть купити на ринку.

Індивідуальний попит на працю – це обсяг попиту на працю з боку однієї фірми в галузі при кожному з можливих рівнів ціни.

Галузевий попит на працю – це сукупність індивідуальних попитів окремих фірм галузі на працю при кожному з можливих рівнів ціни.

Ринковий попит на працю – це сума обсягів попиту на працю з боку всіх галузей при кожному з можливих рівнів ціни.

Пропонування праці – це співвідношення між ставкою заробітної плати й обсягом праці, що власник бажає й може запропонувати на ринку роботодавцеві.

Обсяг пропонування праці в економіці визначається на основі індивідуальних рішень окремих робітників, які володіють специфічним товаром – **здатністю до праці** і можуть застосовувати її лише особисто та протягом певного **часу**. Час належить до найбільш обмежених ресурсів.

Сукупна корисність часу для найманого робітника включає:

- корисність робочого часу;
- корисність часу дозвілля.

Терміном «дозвілля» охоплюється будь-яка діяльність людини поза місцем роботи. Сюди відносять уживання їжі, сон, відпочинок, розваги, виховання дітей, спілкування з іншими людьми тощо.

Метою робітника є максимізація сукупної корисності часу.

Час дозвілля приносить людині *безпосереднє задоволення*, так би мовити, корисність у натуральній формі, а робочий час приносить *грошовий дохід*, який використовується для купівлі певної кількості споживчих благ. Саме по собі безпосереднє задоволення від дозвілля не можна виразити у грошовій формі. Але кожна година часу, витрачена на дозвілля, означає втрату частини грошового доходу в розмірі *годинної ставки заробітної плати*, тобто відмову від споживання певної кількості товарів і послуг. Отже, *альтернативну вартість години дозвілля* можна оцінити через ставку заробітної плати так само, як і корисність робочого часу. В аналізі ринку праці годинна ставка заробітної плати приймається за ціну одиниці праці.

Щоб максимізувати корисність часу, робітник повинен прийняти індивідуальне рішення: яку частку *бюджету часу* витратити на дозвілля, а яку – на працю.

Основними факторами, які впливають на вибір робітника, є:

1. Годинна ставка заробітної плати.

Рівень годинної ставки заробітної плати відображає *вартість втрачених можливостей*. Кожен робітник може вибрати лише одне місце роботи з багатьох можливих. Щоб утримати робітника на певному робочому місці, суспільство повинно оплатити йому альтернативну вартість утрачених можливостей, забезпечивши таку заробітну плату, яку він міг би одержати при іншому, оптимальному застосуванні своєї праці.

Ставка заробітної плати відображає також *продуктивність праці*. Її зростання пов'язане з підвищенням продуктивності праці внаслідок упровадження нових технологій і зростання кваліфікації робітників, а також виникненням дефіциту трудових ресурсів у періоди економічного піднесення та *мобільністю робочої сили*.

Підвищення ставки заробітної плати за низького її початкового рівня спонукає робітника працювати *більше* за рахунок скорочення часу дозвілля. Виникає ***ефект заміни дозвілля працею***. Але високий рівень годинної ставки зарплати дає можливість споживати більше за тих самих або навіть менших затрат робочого часу. Це – прояв ***ефекту доходу***. Він діє у протилежному напрямку і може спричинити скорочення індивідуального пропонування праці.

Чим вищий рівень зарплати, тим більшим стає ефект доходу. *Коли ефект доходу перевищує ефект заміни, тривалість робочого*

часу скорочується.

Одночасна дія обох ефектів спричиняє дві відповідні конфігурації кривої індивідуального пропонування праці: коли переважає ефект заміни, крива індивідуального пропонування *висхідна* (рис. 4.2а), коли починає переважати ефект доходу, вона відхиляється ліворуч (рис. 4.2б).

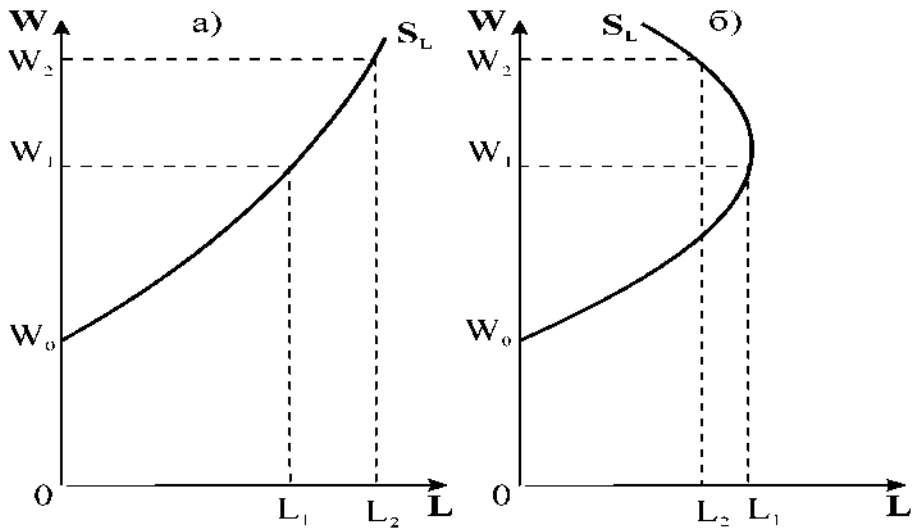

Рис. 4.2. Криві індивідуального пропонування праці

2. *Існування сім'ї, дітей.* Змушує працювати більше, оскільки отриманий дохід буде ділитися між усіма членами родини.

3. *Наявність власності.* Дає можливість отримувати додаткові доходи, тому може скоротити кількість годин витрачених на роботу.

Крива ринкового пропонування праці для галузі та економіки – утворюється з індивідуальних пропонувань праці працівників, тому скорочення пропонування окремого працівника перекривається пропонуванням праці інших працівників, які будуть переміщатися з інших сфер зайнятості, орієнтуючись на більш високу заробітну плату (рис.4.3).

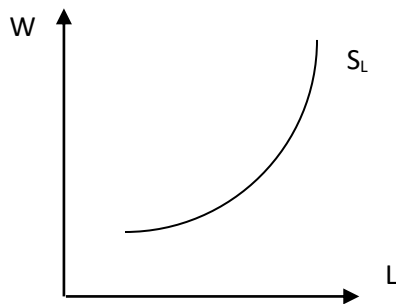

Рис. 4.3. Крива ринкового пропонування праці

Ринкова рівновага на ринку праці – це стан, у якому встановлюється рівноважна ставка заробітної плати (W) і рівноважний (оптимальний) рівень зайнятості (L) в економіці; визначається точкою перетину кривих ринкового попиту і пропонування праці (рис. 4.4).

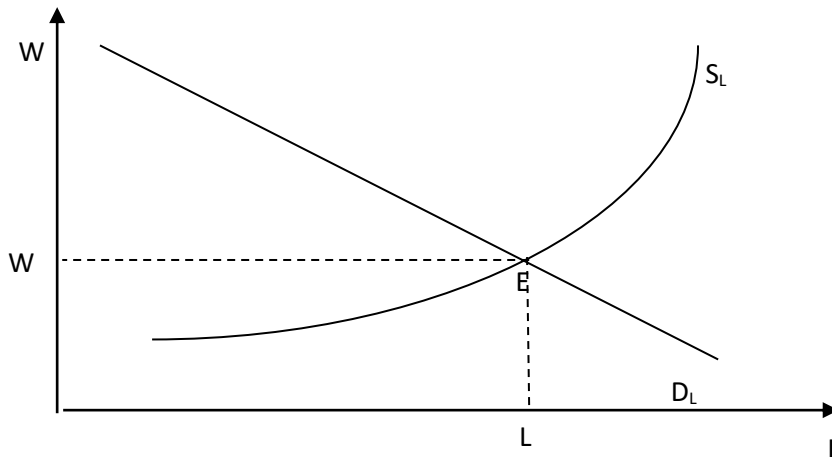

Рис. 4.4. Ринкова рівновага на ринку праці

5. Капітал як ресурс тривалого використання. Форми капіталу.

Ринок цінних паперів як особлива форма руху капіталів

Капітал і земля, включаючи природні ресурси, утворюють *нетрудові фактори виробництва*. Ринки нетрудових факторів виробництва мають дещо спільне з ринком праці, але є і відмінності. Спільне полягає в тому, що капітал і земля можуть *здаватися в оренду*, тобто ресурси, які є власністю одних економічних суб'єктів, використовуються іншими суб'єктами *тимчасово*, подібно до того, як використовується *наймана робоча сила*. Але крім того, їх можуть купувати і продавати як *звичайні товари*.

У будь-якому випадку виникають проблеми, відсутні на ринку праці. Вони пов'язані з тим, що капітал і земля – *товари довготривалого використання*, тому в аналізі завжди необхідно враховувати *фактор часу*.

Капітал як економічна категорія – самозростаюча авансована вартість; вкладення, які дають змогу отримати дохід. Багатоаспектність категорії «капітал» виявляється у різноманітних конкретних формах його існування. *Категорія капіталу аналізується за такими аспектами:*

1. За джерелами формування:

- ✓ *власний капітал* – капітал, укладений власником фірми;
- ✓ *залучений* – створюється за рахунок розміщення цінних паперів та отримання банківського кредиту.

2. За напрямками інвестування:

- ✓ *речовий* – обладнання, споруди виробничого призначення, запаси матеріалів;
- ✓ *людський* – навички, вміння, спеціальні знання, необхідні у виробництві товарів.

3. За масштабами функціонування:

- ✓ національний;
- ✓ міжнародний.

4. За сферами застосування:

- ✓ промисловий;
- ✓ торговельний;
- ✓ позичковий капітал.

5. За способом обороту та перенесення вартості на готову продукцію:

✓ *основний капітал* – частина капіталу, яка цілком і багаторазово бере участь у виробництві товару, переносить свою вартість на новий продукт частинами у міру зношення (споруди, машини, устаткування). Перенесена частина вартості основного капіталу створює *амортизаційний фонд*;

✓ *оборотний капітал* – частина капіталу, вартість якої входить у створювані товари цілком і яка повністю повертається в грошовій формі після їх реалізації (сировина, матеріали, енергія, паливо).

6. За значенням у створенні та перерозподілі доходу:

✓ *реальний капітал* – обслуговує насамперед рух промислового капіталу, відіграє визначальну роль у створенні доходу;

✓ *фіктивний капітал* – не функціонує безпосередньо у виробничому процесі, уречевлюється у цінні папери та дає їхнім власникам право на отримання прибутку.

7. За формами функціонування:

- ✓ індивідуальний;
- ✓ колективний;
- ✓ суспільний;

8. За роллю у створенні додаткової вартості:

✓ *постійний* – частина промислового капіталу, яка вкладається у засоби виробництва і переноситься конкретною працею на новостворений продукт, не збільшуючи його вартості;

✓ *змінний* – частина промислового капіталу, вкладена в найм робочої сили, яка змінює свою вартість у процесі виробництва і є джерелом додаткової вартості.

Інтелектуальний капітал – об'єкти інтелектуальної власності, інноваційні розробки, які дозволяють розвиватися та збільшувати дохід в умовах науково-технічного прогресу.

Єдиного ринку капіталу немає, а є *сукупність специфічних взаємопов'язаних ринків*, які відображають рух різних функціональних форм капіталу.

Виділяють три види ринків:

- 1) ринок капітальних активів (фізичного капіталу);
- 2) ринок фінансового (позичкового) капіталу;
- 3) ринок капітальних послуг (орендний ринок).

На ринку капітальних активів купують і продають фізичний капітал.

Капітальні активи – це виробничий ресурс тривалого використання, до якого відносять будь-які створені блага, що використовуються для виробництва інших благ.

Разом із землею фізичний капітал утворює *речове багатство країни*. Оскільки капітальний актив розглядається як благо тривалого користування, центральну роль в теорії капіталу відіграє *час*. З ним пов'язані такі проблеми як ризик і невизначеність. Багато показників використання капіталу носять прогностичний характер. Час ураховується при побудові кривих попиту на капітал і пропонування капіталу, а також при визначенні ціни капітального активу.

До **фінансового капіталу** відносять грошові ресурси, що спрямовуються на розвиток виробництва.

Фінансовий капітал сам по собі речовим багатством не вважається. Фінансове багатство має цінність лише тому, що втілює в собі *право на речове багатство*. Гроші також не вважаються економічним ресурсом, оскільки неспроможні безпосередньо виробляти товари чи послуги, але вони дають можливість придбати реальне багатство у вигляді фізичного капіталу (устаткування, споруд, будівель виробничого призначення), використання якого

забезпечує потік прибутків у тривалому періоді.

Рух усіх грошових коштів, що вкладаються у виробництво, утворює **ринку фінансового капіталу**. Ціною позичкових коштів на ринку фінансового капіталу є **позичковий процент** – ціна, що повинен сплатити позичальник власнику капіталу за використання позикових засобів протягом певного періоду.

Розрізняють номінальну і реальну ставки процента. **Номінальна ставка** – та, що оголошується банками з урахуванням темпів інфляції, **реальна** – за відрахуванням очікуваного темпу інфляції. **Номінальна процентна ставка** визначається підсумовуванням реальної ставки та величини темпу інфляції.

Фактори впливу на величину процентної ставки:

✓ **термін позики** – довгострокові позики дають під вищий відсоток, ніж короткострокові, тому що кредитор протягом тривалого періоду позбавляється можливості альтернативного використання своїх грошей;

✓ **розмір позики** – ставка вища для меншої позики, тому що адміністративні витрати на обслуговування великої та малої суми приблизно однакові;

✓ **оподаткування** – ставка процента менша там, де процент не оподатковується;

✓ **ступінь монополізації грошового ринку** – ставка вища для більш монополізованого ринку, тому що в позичальника відсутні альтернативні варіанти вибору;

✓ **ризик** – чим вищий ризик, тим вищий буде процент за наданою позикою.

Об'єктом купівлі-продажу на **ринку послуг капіталу (орендному ринку)** є **капітальні послуги**. Орендні відносини виникають, коли власник нерухомого майна передає його в тимчасове користування іншій особі за певну плату.

У цьому процесі відбувається відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції. Функціонуючий підприємець за допомогою оренди має можливість отримувати прибуток від чужої власності, а власник нерухомого майна також одержує дохід, не витрачаючи ніяких зусиль на організацію виробництва. Ціна капітальних послуг одержала назву **рентної оцінки капіталу**. На практиці вона формується як **орендна плата**.

У сучасних умовах нормальне інвестування народного

господарства будь-якої ринково орієнтованої країни неможливе без ефективно функціонуючого **ринку цінних паперів**, що представляє собою систему економічних відносин, пов'язаних з випуском і рухом цінних паперів.

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також забезпечують інші права, що випливають з цих документів, іншим особам.

Цінні папери можуть існувати як у вигляді відокремлених документів, так і у вигляді записів на рахунках.

Відповідно до Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» в Україні можуть випускатися і обертатися такі види цінних паперів: акції, облігації, ощадні сертифікати, векселі, інвестиційні сертифікати, казначейські зобов'язання.

Акція – іменний цінний папір, який засвідчує майнові права його власника, що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів і право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством.

Акція має *номінальну вартість*, установлену в національній валюті. Мінімальна номінальна вартість акції не може бути меншою, ніж одна копійка.

Акціонерне товариство розміщує акції двох типів: прості та привілейовані.

Прості акції дають їх власникам право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів, на участь в управлінні акціонерним товариством, на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації та інші права, передбачені законом. Прості акції дають їх власникам однакові права. Прості акції не підлягають конвертації у привілейовані акції або інші цінні папери акціонерного товариства.

Надання будь-яких гарантій щодо отримання доходу (дивідендів) за простими акціями забороняється.

Привілейовані акції дають їх власникам переважні, стосовно власників простих акцій, права на отримання частини прибутку

акціонерного товариства у вигляді дивідендів і на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також дають права на участь в управлінні акціонерним товариством у випадках, передбачених статутом і законом.

Частка привілейованих акцій у статутному капіталі акціонерного товариства не може перевищувати 25%.

Облігація – цінний папір, який засвідчує внесення його власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбаченій умовами розміщення облігацій строк і виплатити дохід за облігацією, якщо інше не передбачено умовами розміщення.

Облігації усіх видів розповсюджуються серед підприємств і громадян винятково на добровільних засадах.

Облігації внутрішніх державних позик України (ОВДП) – державні цінні папери, що розміщуються винятково на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій. Номінальна вартість облігацій внутрішніх державних позик України може бути визначена в іноземній валюті.

Щоб придбати ОВДП, фізичній особі необхідно звернутися до комерційного банку. В такому випадку між комерційним банком і фізичною особою укладається договір-доручення, згідно з яким банк виставляє заявку фізичної особи на аукціон НБУ.

Ощадний (депозитний) сертифікат – цінний папір, який підтверджує суму вкладу, внесеного у банк, і права вкладника (власника сертифіката) на одержання зі спливом устанавленого строку суми вкладу та процентів, устанавлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

Векселі бувають прості і переказні. *Простий* – зобов'язання векселедавця сплатити власнику векселя певну суму грошей у визначеному місці і у визначений час. *Переказний вексель* – це

письмовий наказ векселедавця платнику про сплату векселедержателю певної суми грошей у визначеному місці й у визначений час. При цьому отримувачем коштів може виступати як перший векселедержатель (*ремітент*), так і кожний з наступних векселедержателів (*індосат*). Переказний вексель може бути переданий шляхом *індосаменту*, тобто передавального запису на векселі.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом, інвестиційною компанією, компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду та засвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії та пайовому інвестиційному фонді.

Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується винятково на добровільних засадах серед фізичних осіб, засвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Ринок цінних паперів, як і будь-який інший ринок, характеризується наявністю попиту, пропонування та ціни. *Попит на ринку цінних паперів* формують так звані інвестори – організації та громадяни, що мають вільні грошові заощадження і готові використовувати їх для покупки цінних паперів.

Пропонування на ринку цінних паперів забезпечують акціонерні товариства, які випускають акції й інші цінні папери з метою залучити кошти для фінансування своїх програм, а також держава, яка мобілізує кошти шляхом випуску в обіг облігацій державних позик та інших видів цінних паперів.

Розрізняють *первинний* і *вторинний* ринки цінних паперів. На первинному ринку здійснюється продаж нових паперів після їх емісії (випуску). Після того, як перший власник цінних паперів продасть їх, вони потрапляють на вторинний ринок.

Вторинний ринок може бути або неорганізованим позабіржовим, або організованим фондовою біржею.

Фондова біржа – інституційно організований ринок, на якому обертаються цінні папери найвищої якості, а операції здійснюються професійними учасниками ринку цінних паперів. На фондовій біржі

встановлюється ринкова ціна чи *курс акцій* залежно від співвідношення попиту та пропонування. Розрив між найвигіднішою ціною продавця (мінімальною) і найвигіднішою ціною покупця (максимальною) називається *спредом*.

При невеликому обсязі попиту або пропозиції торгівля на біржі проводиться у формі звичайного аукціону, організованого за ініціативою продавця чи покупця цінних паперів.

Розрізняють також аукціони *англійського* (оголошується початкова мінімальна ціна і папери продаються за найвищою ціною), *голландського* (оголошується початкова максимальна ціна, яка поступово знижується, і папери продаються тому, хто раніше погодиться їх купити) і *заочного* (всі покупці оголошують свої ставки одночасно, а цінні папери дістаються тому, хто зробив найвищу пропозицію) типів.

Професійна діяльність на фондовому ринку здійснюється винятково на підставі ліцензії (в Україні така ліцензія видається Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку).

6. Ринок землі. Земельна рента

З прийняттям *Земельного кодексу* (2001 р.) в Україні закладено правове підґрунтя для створення *ринку землі*.

Ринок землі можна визначити як сукупність юридично-правових і економічних відносин, що виникають між суб'єктами такого ринку в процесі обігу земельних ділянок: їх оренди, обміну, купівлі-продажу, застави, дарування та спадкування.

Найважливішою умовою становлення повноцінного ринку землі є утвердження *приватної власності на землю*, яке дає право володіти, користуватися і розпоряджатися нею. Водночас мають бути створені умови для практичної реалізації цього права. Скажімо, власник земельної ділянки повинен мати можливість вільно в межах чинного законодавства використовувати право розпорядження землею шляхом її продажу, дарування, міни, передачі в заставу, спадщину й оренду. Має також бути економічна мотивація виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок і їх покупців. А це вимагає створення сприятливого економічного середовища та інфраструктури земельного ринку.

Наявність власності на землю зумовлює отримання землевласником певної частки додаткового продукту у вигляді

земельної ренти.

Рента – це дохід від фактора, пропозиція якого обмежена.

Земельна рента – економічна форма реалізації земельної власності.

Виділяють такі основні **різновиди земельної ренти**: диференціальна, абсолютна, монопольна.

Причиною утворення **диференціальної ренти** є **монополія на землю як на об'єкт господарювання**. Природною умовою існування диференціальної ренти є відмінності у природній родючості землі, а також місцезнаходженні земельних ділянок відносно ринку. Оскільки ціна сільськогосподарської продукції визначається за витратами на найгірших земельних ділянках, власники середніх і ліпших ділянок отримують додатковий дохід, який називається **диференціальною рентою першого типу**.

Диференціальна рента другого типу є додатковим чистим доходом, який виникає в результаті додаткових вкладень у земельну ділянку.

Диференціальна рента I (першого типу) вважається **природною**, диференціальна рента II (другого типу) – **економічною рентою**.

Абсолютна земельна рента – додатковий дохід, який отримують ті підприємці, що вклали свій капітал у сільське господарство, у порівнянні з тими, хто вклав його в інші галузі. Вона виникає тоді, коли існує **монополія приватної власності на землю** і відносно вищі прибутки у сільському господарстві, які неможливо перерозподілити в інші галузі.

Джерелом абсолютної ренти є додатковий продукт, який створюється не лише в сільському господарстві, а і в інших галузях виробництва – промисловості, торгівлі, будівництві тощо.

Монопольна земельна рента утворюється на землях особливої якості чи в особливих кліматичних умовах. Тільки на певних землях і в певних природно-кліматичних умовах можливе обмежене виробництво сільськогосподарських продуктів з особливими, унікальними якісними характеристиками (наприклад, особливих сортів винограду та вина з нього, чаю, тютюну, трояндової олії тощо). Оскільки виробництво такої продукції не може бути збільшене за рахунок залучення у сільськогосподарський оборот нових земель, а високий попит на продукцію не задовольняється, з'являється можливість реалізувати таку продукцію за **монопольно**

високими цінами.

Орендна плата – це платіж, який орендар вносить власнику землі за користування земельною ділянкою. Орендна плата охоплює ренту, процент на вкладений землевласником капітал і амортизаційні нарахування на цей капітал.

Якщо земельна ділянка здається в оренду з розташованими на ній будівлями, спорудами, то орендар за користування цим основним капіталом, вкладеним у землю, повинен платити амортизаційні відрахування. А оскільки орендар користується цим капіталом у кредит, то він платитиме ще і позичковий відсоток від нього. На ставку орендної плати впливають також термін оренди, розмір банківського процента і податків, умови платежу тощо.

Визначення *ринкової ціни землі*, якщо вона продається, а не здається в оренду, має певні особливості, пов'язані з тим, що земля – це безстроковий актив, який не зношується повністю від тривалого використання.

Тому для обчислення ціни землі використовують просту формулу:

$$\text{ціна землі} = (\text{земельна рента} / \text{норма процента}) * 100\%$$

Це означає, що ділянка землі продається за таку суму, яка, якщо буде покладена в банк під очікувану ставку процента, принесе дохід такої ж величини, як і земельна ділянка. На практиці ціна землі коливатиметься залежно від вартості заходів щодо її поліпшення, маси ренти, норми позичкового процента, співвідношення попиту і пропонування, очікуваної політики з регулювання аграрного сектору економіки тощо.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення загальної та граничної корисності.
2. Сформулюйте закон спадної граничної корисності.
3. Розкрийте особливості ринків факторів виробництва. Хто формує попит та пропонування на фактори виробництва?
4. Що таке похідний попит?
5. У чому полягає зміст поняття «мобільність праці»?
6. Розкрийте механізм впливу різних ставок заробітної плати на вибір оптимального обсягу дозвілля найманим працівником.
7. Наведіть приклад основного та оборотного капіталу.

8. У чому полягає різниця між номінальною та реальною ставками процента?

9. Що таке земельна рента? Які види земельної ренти Ви знаєте?

ТЕМА 5 ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ПІДПРИЄМСТВО

1. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки. Класифікація підприємств.

2. Суть підприємництва та його принципи. Види підприємницької діяльності.

3. Капітал підприємства та його кругообіг. Обороти капіталу. Основний і оборотний капітал.

4. Суть і класифікація витрат виробництва. Поняття валового доходу та прибутку. Види прибутку.

1. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки.

Класифікація підприємств

Основною організаційною та виробничою ланкою економічної системи будь-якої сучасної країни є підприємство.

Підприємство – первинна ланка суспільного поділу праці й водночас основна ланка народногосподарського комплексу та основний суб'єкт ринкової економіки. Це самостійний суб'єкт господарювання, що реалізує власні інтереси шляхом виготовлення та реалізації товарів і послуг через планомірне комбінування факторів виробництва й організацію господарської діяльності.

Діяльність підприємства спрямована на *отримання прибутку*, а об'єктивною умовою його існування є безперервний, постійно повторюваний процес виробництва.

Підприємство має економічну та юридичну самостійність.

Економічна самостійність підприємства полягає в тому, що воно самостійно вирішує основні питання економіки: що, як і для кого виробляти і за якою ціною продавати.

Юридична самостійність визначається тим, що підприємство

є юридичною особою з правом укладання господарських угод, може бути відповідачем і позивачем у суді, має власну назву, занесену до державного реєстру, власний рахунок у банку, печатку і право засвідчувати угоди виробничого чи комерційного характеру.

Незважаючи на особливості різних видів підприємств, їм властиві певні спільні риси.

Підприємство:

- є технологічно відокремленою сукупністю засобів виробництва та робочої сили;
- це ланка національної або міжнародної спеціалізації, тому що займається виробництвом певного товару або послуги;
- відрізняється економічною відособленістю і самостійністю;
- має певну організаційно-правову форму.

Відповідно до законодавства України, **підприємство** – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством.

Підприємство виконує такі функції:

- *організаційну* – забезпечення виробництва товарів і послуг, їх реалізації;
- *відтворювальну* – інвестування капіталу на розвиток, оновлення, розширення всіх його підрозділів;
- *соціальну* – задоволення суспільних потреб споживачів, надання засобів існування для найманих робітників.

Підприємства класифікують за кількома ознаками.

Залежно від форм власності в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- *приватне підприємство*, що діє на основі приватної власності громадян чи юридичної особи;
- підприємство, діюче на основі колективної власності (*підприємство колективної власності*);
- *комунальне підприємство*, що проводить діяльність на основі комунальної власності територіальної громади;
- *державне підприємство*, що діє на основі державної власності;

- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Особливим видом державних підприємств є *казенні підприємства*. Казенні підприємства створюються у галузях народного господарства, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним.

У випадку, якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить не менш як *десять відсотків*, воно визнається *підприємством з іноземними інвестиціями*. Підприємство, у статутному капіталі якого іноземна інвестиція становить *сто відсотків*, вважається *іноземним підприємством*.

За *способом утворення (заснування) та формування статутного капіталу* в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, керує підприємством. Унітарними є підприємства: державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників, їх спільного управління. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі *господарського товариства*, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Відповідно до Господарського кодексу України, підприємства залежно *від кількості працюючих і доходів від будь-якої діяльності за рік* можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва.

Суб'єктами мікропідприємництва є:

підприємства будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами малого підприємництва є:

підприємства будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами великого підприємництва є:

підприємства будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші підприємства належать до *суб'єктів середнього підприємництва*.

До **господарських товариств** належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки

визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Існують такі організаційно-правові форми об'єднань підприємств:

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації (вони не мають права втручатися у виробничу та комерційну діяльність будь-кого з учасників, можуть представляти інтереси учасників у відносинах з органами влади, іншими підприємствами).

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних

проектів тощо). У разі досягнення мети консорціум припиняє свою діяльність.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності.

2. Суть підприємництва та його принципи. Види підприємницької діяльності

Уперше термін *«підприємництво»* введений французьким економістом *Р. Кантільйоном* у XVIII ст. За *Р. Кантільйоном*, *підприємець* – це будь-який індивід, що володіє передбаченням і бажанням прийняти на себе ризик, спрямований у майбутнє; його дії характеризуються і надією одержувати дохід, і готовністю до втрат.

Важливим етапом у науковому осмисленні підприємництва було виділення *інноваційності* як його основної риси. Основоположником цього напрямку є один із найвидатніших представників світової економічної думки – *Й. Шумпетер* (1883-1950 рр.). На його думку, основу економічного розвитку складає особлива функція підприємця, що виявляється в прагненні використовувати «нову комбінацію» факторів виробництва, наслідком чого є *нововведення, інновація*.

Згідно з Шумпетером, підприємницька діяльність реалізується у таких формах:

- виробництво нових благ або поліпшення якості існуючих;
- впровадження нових способів виробництва або комерційного використання існуючих товарів;
- відкриття й освоєння нових ринків збуту;
- освоєння нових джерел одержання сировинних матеріалів;
- проведення реорганізації у галузі й створення промислових організацій нового типу.

На думку *Ф. Хайєка* (1899-1922 рр.), підприємець як суб'єкт господарювання характеризується *особливою поведінкою*, прагненням знайти різні можливості одержання прибутку, ще не помічені іншими.

Необхідно відрізнити підприємництво від менеджменту, а

підприємця від менеджера.

Підприємець – це самостійний агент ринку, котрий діє на свій страх і ризик, під особисту відповідальність за результати бізнесової діяльності.

Менеджер – найманий працівник, який організовує реалізацію завдань, поставлених підприємцем. Він, фактично, не несе майнової відповідальності за свої дії. Але, менеджер, якщо візьме підприємство в оренду, стає підприємцем.

Відповідно до законодавства України, **підприємництво** – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Організація та здійснення підприємницької діяльності в Україні відповідно до Господарського кодексу України відбуваються на основі таких **принципів**:

✓ вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;

✓ самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, залучення ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

✓ вільного найму підприємцем працівників;

✓ комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;

✓ вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

✓ самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Види підприємницької діяльності:

1) виробнича діяльність – діяльність, спрямована на виробництво товарів і послуг, створення матеріальних і духовних благ (промисловість, будівництво, сільське господарство);

2) торговельна діяльність – діяльність із виконання товарообмінних операцій (торгівля);

3) фінансова діяльність – діяльність із виконання товарно-грошових операцій (банківська, біржова);

4) інноваційна діяльність;

- 5) посередницька підприємницька діяльність (надає інформаційні, маркетингові, консалтингові послуги);
б) страхова діяльність.

3. Капітал підприємства та його кругообіг. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал

Капітал підприємства - це засоби виробництва, інше майно та цінності, які обслуговують процес виробництва.

Капітал починає свій рух із грошової форми. Грошовий капітал Γ використовується на купівлю засобів виробництва Z_v і робочої сили P_c , які поєднуються в процесі виробництва B і створюють новий товар T , після реалізації якого капіталіст одержує його вартість у грошовій формі Γ' .

У процесі кругообігу капітал проходить три стадії.

Перша стадія: $\Gamma \rightarrow T (P_c + Z_v) \rightarrow$ купівля на ринку засобів виробництва і робочої сили (*стадія обігу*).

Друга стадія: $\dots V \dots T'$ — *стадія виробництва*, на якій створюються нові товари. Літера V означає процес виробництва, а літера T' — обсяг товару з такими витратами, що можна одержати прибуток.

Третя стадія кругообігу: $T' \rightarrow \Gamma'$ — *стадія реалізації виробленої продукції*, тобто товарного капіталу, на конкурентному ринку.

Кругообіг капіталу визначають такою формулою: $\Gamma - T (P_c + Z_v) \dots V \dots T' - \Gamma'$.

Існує три функціональних форми капіталу підприємства: грошовий, продуктивний, задіяний у процесі виробництва, і товарний. Крапки, що стоять обабіч V , зосереджують увагу на тому, що саме виробництво є основою і змістом усього кругообігу капіталу. На першій і третій стадіях кругообіг функціонує у сфері обігу, на другій — у сфері виробництва, яка є вирішальною.

Кругообіг капіталу — це безперервний рух капіталу, у процесі якого він послідовно проходить три стадії, набуває на кожній з них певної функціональної форми і повертається до своєї вихідної форми — грошової.

Оборот капіталу — це кругообіг капіталу, узятий не як окремий акт, а як процес, що безперервно повторюється. Оскільки капітал проходить у своєму русі сферу виробництва і сферу обігу, то його час обороту складається з часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва — це той час, протягом якого капітал перебуває у сфері виробництва. Його найважливішою частиною є **робочий період**, тобто кількість робочих днів, яка витрачається на виробництво готового продукту, коли предмети праці підлягають безпосередній обробці.

Час обігу — це той час, протягом якого капітал перебуває у сфері обігу. Він охоплює час купівлі засобів виробництва та робочої сили (перша стадія кругообігу) та час реалізації вироблених товарів (третя стадія кругообігу).

Капітал, що перебуває у виробничій формі, за характером обороту поділяють на основний і оборотний.

Основний капітал — частина продуктивного капіталу, яка цілком і багаторазово бере участь у виробництві товару, переносить свою вартість на новий продукт частинами (у міру зношення). До основного капіталу відносять ту частину авансованого капіталу, яка втілюється в засобах праці (споруди, машини, устаткування). Перенесена частина вартості основного капіталу створює **амортизаційний фонд**.

Існують два види зношування основного капіталу — фізичне і моральне.

Фізичний знос — матеріальний знос машин, інструментів, будинків і споруд, інших засобів праці за час їхнього функціонування в процесі виробництва або невикористання. У результаті фізичного зносу засоби праці втрачають частину своєї вартості.

Моральний знос основного капіталу — це передчасна втрата основним капіталом їхньої вартості або зменшення її. Є дві форми морального зносу. За першої форми відбувається *підвищення продуктивності праці у сфері виробництва засобів праці*. Це приводить до зниження витрат виробництва на відтворення основних фондів. Зниження вартості засобів праці примушує здійснювати переоцінювання основних фондів. За другої форми морального зносу з'являються *принципово нові засоби праці*, які мають більш високі конструктивні характеристики й експлуатаційні якості. Тобто нові засоби праці мають набагато вищу продуктивність. Тому стара техніка замінюється новою або модернізується. Отже, за другої форми морального зносу

відбувається зниження вартості основних фондів у результаті науково-технічного прогресу.

Амортизація основного капіталу — це заміщення в грошовій формі зношених засобів праці поступовим перенесенням вартості на продукт (послуги), що виробляється. Відрахування на заміщення вартості зношеної частини основного капіталу називають **амортизаційними**. Встановлений у законодавчому порядку річний процент заміщення вартості зношеної частини основного капіталу називають **нормою амортизації**.

Оборотний капітал — частина продуктивного капіталу, вартість якої входить у створювані товари цілком і яка повністю повертається у грошовій формі після їх реалізації. До складу оборотного капіталу входять предмети праці (сировина, матеріали, енергія, паливо).

4. Суть і класифікація витрат виробництва. Поняття валового доходу та прибутку. Види прибутку

Для підприємства, що працює в ринкових умовах, важливо не тільки передбачати прибуток, а й планувати, аналізувати витрати на виробництво продукції.

Витратами називають грошове вираження використання виробничих ресурсів, у результаті якого здійснюється виробництво і реалізація продукції.

Існує кілька підходів до розгляду витрат виробництва.

По-перше, з погляду всього **суспільного виробництва** витрати виробництва поділяються на витрати суспільства і витрати його первинних ланок — підприємств. З позиції суспільного виробництва до витрат належать витрати, що відображені у вартості кінцевої продукції.

Витрати підприємства на виробництво являють собою витрати на всі спожиті ресурси на виробництво продукції.

По-друге, на рівні підприємства одночасно існує два підходи до визначення витрат виробництва: *бухгалтерський* та *економічний*. В економічних дослідженнях особливу цінність мають економічні витрати, а в господарській практиці — бухгалтерські.

В економічній теорії існує широка класифікація витрат виробництва.

При з'ясуванні суті витрат треба пам'ятати, що їх існування в економіці зумовлено рідкістю ресурсів і можливістю їх альтернативного використання. У зв'язку з цим виділяють категорію «альтернативні витрати».

Альтернативні витрати – альтернативна вартість (цінність) ресурсів при найдоцільнішому, альтернативному варіанті їх застосування.

Зовнішні (явні) витрати – витрати на оплату економічних ресурсів, постачальники яких не є власниками даного підприємства (грошові витрати на придбання сировини, палива, обладнання, трудових, транспортних послуг). Ці оплачувані витрати відображаються в бухгалтерському обліку підприємства і називаються **бухгалтерськими**.

Внутрішні (неявні) витрати – це неоплачувані витрати, витрати, пов'язані з використанням ресурсів, які є власністю підприємства.

Наприклад, неявні витрати мають місце тоді, коли підприємець буде використовувати приміщення, яке є його власністю, або застосовувати власний ресурс – підприємницькі здібності. Якби приміщення було передано в оренду, його власник отримав би орендну плату. А використовуючи такий ресурс як підприємницькі здібності у власному бізнесі, підприємець не отримує окладу менеджера, який йому виплатила б фірма, якби він працював за наймом. У даному прикладі сукупні внутрішні витрати становитимуть: неотримана орендна плата + неотриманий дохід менеджера.

До внутрішніх витрат відноситься також **нормальний прибуток** – мінімальна плата, необхідна для утримання підприємця в певній сфері бізнесу. Якщо ця мінімальна нагорода не буде забезпечена, то підприємець переорієнтує свій підприємницький хист на інший напрям діяльності або навіть відмовиться від підприємництва заради одержання заробітної плати.

Отже, **економічні витрати** – це сума зовнішніх і внутрішніх платежів, зараховуючи до останніх і нормальний прибуток, необхідний для того, щоб залучити й утримати ресурси в межах даного напрямку діяльності.

По суті, економічні витрати відрізняються від бухгалтерських на величину альтернативної вартості власних ресурсів.

Виробництво потребує не тільки праці, землі і капіталу, але і часу. Щоб пояснити роль часу у виробництві і для витрат, треба розрізнити три різних часових періоди.

Миттєвий період – проміжок часу, настільки короткий, що виробництво залишається сталим.

Короткостроковий період означає час, протягом якого підприємства можуть пристосувати виробництво шляхом переміни змінних факторів, таких як матеріали і праця, але не можуть змінити сталі фактори, такі як основний капітал.

Довгостроковий період – це проміжок часу, достатній для того, щоб усі фактори виробництва, у тому числі й основний капітал пристосувати до потреб ринку протягом цього періоду.

Короткостроковий період використовують для визначення постійних, змінних і граничних витрат.

Постійні витрати (ПВ) – це витрати, величина яких не залежить від зміни обсягу продукції (орендна плата, амортизація основного капіталу, страхові внески, утримання управлінського персоналу). Постійні витрати виплачують навіть тоді, коли продукцію взагалі не виробляють.

Змінні витрати (ЗВ) – це витрати, величина яких у короткостроковому періоді змінюється залежно від зміни обсягу продукції (витрати на сировину, заробітну плату, паливо).

Постійні та змінні витрати у сукупності становлять **валові витрати (ВВ)**: $ВВ = ПВ + ЗВ$.

Граничні витрати виробництва – це додаткові витрати на виробництво однієї додаткової одиниці обсягу продукції.

Середні витрати – це витрати на одиницю випуску продукції, які дорівнюють валовим витратам, поділеним на вироблену кількість товару.

Середні постійні витрати являють собою постійні витрати, поділені на обсяг випуску продукції. **Середні змінні витрати** – змінні витрати, поділені на обсяг випуску продукції.

Валовий дохід – це загальна сума доходу підприємства від усіх видів діяльності, отриманого протягом звітного періоду, як на території України, так і за її межами.

Валовий дохід охоплює:

- виручку від реалізації товарів (робіт, послуг);
- інші операційні доходи (дохід від оренди активів, дохід від

реалізації активів тощо);

- доходи від здійснення фінансової діяльності (дивіденди, проценти тощо);

- доходи, не враховані в обчислення валового доходу періодів, що передують звітному та виявлені у звітному періоді;

- суми штрафів чи неустойки та ін.

На обсяг валового доходу впливають зовнішні та внутрішні фактори.

Найважливіші *зовнішні фактори*: попит на продукцію підприємства; кон'юнктура товарного та фондового ринків; система оподаткування.

Серед внутрішніх факторів належить назвати: тривалість операційного циклу, амортизаційну політику, сезонність виробництва й реалізації продукції, кредитну політику підприємства.

Практичне значення валового доходу полягає у визначенні загальної суми коштів, яка надходить на підприємство упродовж певного періоду, і після відрахувань податків може бути використана на особисте та виробниче споживання (інвестування).

Прибуток – це різниця між валовим доходом і сукупними витратами підприємства.

Нормальний прибуток – звичайний для галузі дохід від економічних ресурсів; мінімальний дохід, який стимулює підприємця продовжувати справу, залишаючись у певній сфері бізнесу. Винагорода підприємця повинна бути не меншою за середній прибуток по народному господарству в цілому. Лише в такому випадку підприємець не буде мати стимулів перевести свій капітал в іншу галузь або застосувати в іншій сфері.

Монопольний прибуток – прибуток підприємства, яке займає монопольне (виняткове) становище на ринку.

Чистий прибуток – це прибуток, який залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків і є джерелом формування фонду споживання та фонду нагромадження.

Прибуток у ринковій економіці є головною метою і найважливішим критерієм ефективності господарської діяльності підприємницьких структур.

Прибуток є основним джерелом забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, формування

дохідної бази бюджетних ресурсів різних рівнів, позабюджетних і благодійних фондів. Характеризуючи значення прибутку в ринковій економіці, зазначимо, що деякі економісти вважають, що таке значення не завжди позитивне, оскільки окремі види прибутку є джерелом тільки особистого збагачення окремих категорій громадян і не приносять користі для суспільства в цілому. Це стосується таких видів прибутку, як прибуток, отриманий від спекулятивних комерційних операцій, від невиправдано високих цін на товари чи послуги у зв'язку з монопольним становищем на ринку, від «тіньової» діяльності підприємства тощо.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення категорій «підприємство» та «підприємництво» відповідно до законодавства України. У чому полягає відмінність між цими термінами?
2. Охарактеризуйте основні види підприємницької діяльності. Які з них є найбільш перспективними у вітчизняних умовах? Чому?
3. Як класифікують підприємства за формою власності?
4. Що таке унітарне підприємство?
5. У чому полягає економічна та юридична самостійність підприємства?
6. Які форми об'єднань підприємств Ви знаєте?
7. Охарактеризуйте види господарських товариств.
8. Хто з видатних економістів досліджував проблему підприємництва?
9. Назвіть основні принципи підприємницької діяльності.
10. Що таке валовий дохід підприємства?
11. Охарактеризуйте процес кругообігу капіталу.
12. Що таке основний і оборотний капітал підприємства?
13. Дайте визначення прибутку як економічної категорії.
14. Назвіть основні види прибутку.
15. Охарактеризуйте значення прибутку в ринковій економіці.
16. Розкрийте суть витрат виробництва.
17. Як класифікують витрати виробництва?

ТЕМА 6

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ ФІРМИ

1. Суть менеджменту. Функції та технологія менеджменту.
2. Основні засади керівництва та лідерства. Стилi керівництва.
3. Суть маркетингу фірми. Основні елементи та комплекс маркетингу.

1. Суть менеджменту. Функції та технологія менеджменту

Менеджмент як наука сформувався і розвивався впродовж багатьох десятиліть у США і країнах Західної Європи. Широке залучення його надбань у практику сприяло ефективній діяльності економічних суб'єктів, удосконаленню механізмів управління ними, пошуку дієвих методів господарювання та забезпечило провідну роль цих країн у світовому господарстві. Термін «менеджмент» (management) визначається як наука про найраціональнішу систему організації та управління. З цим терміном пов'язують, з одного боку, організацію й управління колективом людей, з іншого – організацію й управління діяльністю соціально-економічного (господарчого) чи іншого об'єкта (підприємства, фірми, установи тощо) в цілому чи його окремої складової частини. Різноманітність концепцій управління обумовлює існування багатьох визначень менеджменту (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Підходи до визначення менеджменту

Менеджмент – це самостійний вид професійної діяльності, спрямований на досягнення визначених цілей шляхом раціонального використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів з обов'язковим застосуванням економічних методів управління.

Менеджмент – це управління в ринкових умовах, яке передбачає:

- орієнтацію підприємства (організації, фірми) на попит та вимоги ринку, запити конкретних споживачів і організацію виробництва тих видів продукції, які користуються попитом;
- прагнення до підвищення ефективності виробництва та досягнення оптимальних результатів з меншими витратами;
- господарська самостійність, яка забезпечує свободу прийняття рішень тим особам, які несуть відповідальність за кінцеві результати діяльності організації та їх підрозділів;
- постійне коригування цілей і завдань залежно від стану і вимог ринку;
- виявлення кінцевого результату діяльності організації визначається на ринку в процесі обміну;
- використання сучасної інформаційної бази й обчислювальної техніки для багатоваріантних розрахунків при прийнятті оптимальних рішень.

У вітчизняній практиці поряд із терміном «менеджмент» використовується термін «управління», хоча сфера застосування його дещо ширша. Термін «управління» вживають щодо управління технічними системами (автомобілем, верстатом тощо); управління соціальними процесами (через інститути громадянського суспільства); управління соціально- економічним розвитком країни (через систему її органів державного управління та місцевого самоврядування), управління господарською діяльністю організацій, що функціонують у системі ринкових відносин.

Менеджмент охоплює процеси планування, організування, мотивації та контролю, у ході яких формуються і досягаються означені цілі. Характерною особливістю сучасного менеджменту є тісний зв'язок з соціологією, психологією, конкретними емпіричними дослідженнями організації. **Об'єкт менеджменту:** виробничо- господарська організація та її зовнішнє оточення.

Суб'єктом управління є персоніфікатор управлінської діяльності, тобто окрема людина або об'єднання людей. До суб'єктів управління належать і відповідні суспільні інститути (організації, установи), працівники апарату управління. **Предмет менеджменту** – система виробничих відносин, яка формується в організації між працівниками керуючої та керованої систем у процесі створення продукту, призначеного для потреб ринку.

Управлінська діяльність передбачає виконання певних **функцій**. Кожна функція націлена на розв'язання специфічних проблем, з якими стикається організація у своїй діяльності. Нині в теорії управління існує кілька класифікацій функцій менеджменту. Найчастіше за основу класифікації беруть ступінь вияву функції в управлінській діяльності. За цією ознакою виділяють загальні та конкретні (часткові) функції.

Загальні функції. Найважливішими із загальних функцій управління є:

- *планування* – виявляють цілі, завдання, забезпечують єдине спрямування зусиль колективу;
- *організація* – проектування структури організації, визначення конкретних завдань, розподіл їх між працівниками;
- *мотивація* – створення системи стимулів, завдяки якій дії працівників будуть спрямовані на досягнення поставленої мети;
- *контроль* – безперервне порівняння фактичних результатів роботи підлеглих із запланованими результатами, оцінка і коректування їх діяльності.

Конкретні функції. Вони задіяні в усіх видах (сферах) діяльності, зумовлених горизонтальним поділом управлінської праці та відображають їх особливості. До конкретних функцій відносять:

- управління інноваціями;
- управління виробництвом;
- управління фінансами;
- управління маркетинговою діяльністю;
- управління персоналом та ін.

Поділ функцій на загальні та конкретні умовний, оскільки вони тісно переплітаються, взаємно проникаючи і доповнюючи одна одну.

2. Основні засади керівництва та лідерства. Стилi керівництва

У кожній організації здійснюється горизонтальний та вертикальний поділ праці, у процесі якого менеджери отримують повноваження, тобто право впливати на поведінку підлеглих для забезпечення цілей діяльності організації. Наявність права впливати на діяльність підлеглих є необхідною передумовою керування, але ще не гарантує ефективності такого впливу. Існують різні способи реалізації такого права: від жорсткого автократичного до найменшого (ліберального) втручання в діяльність підлеглих.

Кожен із цих способів має право на існування і широко використовується на практиці. Вибрати у кожному конкретному випадку ліпший із них, причому так, щоб забезпечити здатність чинити вплив на окремі особи та групи у процесі спрямування їх діяльності на найефективніше досягнення цілей організації, - одне із найважливіших завдань менеджера.

За словами Дж. Пітера Лоуренса, «Багатьох називають керівниками тільки тому, що вони очолюють команди або знаходяться на верхівці адміністративної піраміди. Але перебуванням нагорі визначає лише видимість керування, а не його суть» .

Справжніх керівників відрізняє наявність специфічної властивості – здатність підібрати для кожної конкретної ситуації найбільш підходящий механізм впливу на підлеглих, здатність до ефективного лідерства. Керівник може використовувати формальні важелі впливу (у цьому разі поняття «керівник» ототожнюється з поняттям «менеджер» , «керуючий») і неформальні (у цьому разі поняття «керівник» ближче до поняття «лідер»). Між керівництвом і лідерством існує певна різниця.

***Керівництво** – процес впливу на підлеглих за допомогою формальних важелів для забезпечення виконання ними офіційно визначених доручень і виконання певних завдань.*

Основою керівництва є вплив і влада. Вплив – це поведінка однієї людини, яка вносить зміни у поведінку, стосунки, відчуття іншої людини. Влада – це можливість впливати на поведінку інших.

***Лідерство** – здатність впливати на поведінку окремих осіб чи робочої групи особистими якостями, які відповідають зовнішнім і внутрішнім потребам групи.*

Лідерство ґрунтується на соціальній взаємодії у групі людей, на визнанні професіоналізму та компетентності. Однак, як свідчить досвід, ефективний менеджер не завжди є ефективним лідером, і навпаки, їхні основні характеристики перебувають ніби в різних вимірах (табл. 6.1).

Стиль керівництва – система принципів, норм, методів і прийомів впливу на підлеглих з метою ефективного здійснення управлінської діяльності та досягнення поставлених цілей.

Таблиця 6.1

Відмінності між керівником і лідером	
<i>КЕРІВНИК</i>	<i>ЛІДЕР</i>
Адміністратор	Новатор
Доручає	Надихає
Працює за цілями інших	Працює за своїми цілями
План – основа дій	Бачення – основа дій
Спирається на систему	Спирається на людей
Використовує доводи	Використовує емоції
Контролює	Довіряє
Підтримує рух	Надає імпульс руху
Професіонал	Ентузіаст
Приймає рішення	Перетворює рішення
Робить справу правильно	Робить правильну справу
Той, кого шанують	Той, кого обожнюють

У теорії та практиці управлінської діяльності виокремлюють різні типи стилів керівництва за ознакою переважання одноосібних чи групових способів впливу на персонал та організацію виробничого процесу. Головними у структурі стилю керівництва вважають такі елементи:

- спосіб прийняття рішення;
- спосіб розподілу функцій у виконанні завдань;

- форми контролю;
- оцінювання виконання рішень;
- розподіл відповідальності.

У межах традиційної концепції управління виокремлюють авторитарний, демократичний, ліберальний стилі керівництва (табл.6.2).

Таблиця 6.2

Порівняльна характеристика стилів керівництва

	Авторитарний стиль	Демократичний стиль	Ліберальний стиль
Владні повноваження	Зосередження всієї влади і відповідальності в руках лідера	Делегування повноважень з утриманням ключових позицій у лідера	Зняття лідером з себе відповідальності, зречення влади на користь групи
Прийняття рішень	Прерогатива лідера у встановленні цілей і виборі засобів їх досягнення	Прийняття рішень поділено за рівнями на основі участі	Надання можливості самоуправління в бажаному для групи режимі
Комунікації	Комунікаційні потоки йдуть переважно зверху	Комунікації здійснюються активно у двох напрямках	Комунікації відбуваються переважно по горизонталі
Сильні сторони	Увага до терміновості і порядку, можливість прогнозування результатів	Посилення особистих зобов'язань при виконанні роботи через участь в управлінні	Дозволяє почати справу без утручання лідера
Слабкі сторони	Стримується індивідуальна ініціатива	Необхідний тривалий час для з'ясування позицій і узгодження	Без утручання лідера група може втратити швидкість і напрямок руху

Авторитарний стиль. Він передбачає ухвалення всіх рішень керівником, чітку окресленість «меж компетентності», тобто жорстку визначеність рангів керівників, які мають право приймати рішення з певних питань, пов'язаних з діяльністю організації. Структура керівництва гранично жорстка, вертикально-ієрархічна. Це означає, що ухвалені на верхніх рівнях ієрархії рішення надходять униз як директиви (саме тому цей стиль називають директивним), які не підлягають обговоренню, – їх потрібно чітко виконувати. Усі керівники та підрозділи нижчих рівнів ознайомлені тільки з своїм функціональним завданням, не завжди уявляють

загальні цілі та сенс завдань. Контроль та оцінювання якості діяльності підрозділу також є прерогативою вищого керівництва. Формально відповідальність покладена на управлінську ланку, яка приймає рішення й контролює виробничий процес, але реально в організаціях з авторитарним стилем управління при невдачах завжди виникає феномен «перекладання» відповідальності на нижчі рівні, тобто на виконавців. Керівникам із таким стилем управління властиві завищена самооцінка, самовпевненість, агресивність, тотальний контроль за роботою підлеглих, схильність до стереотипів, безкомпромісне сприймання підлеглих та їх дій. Здебільшого це наслідок догматичного мислення, за якого тільки одна відповідь правильна (переважно це думка керівника), а всі інші – помилкові.

Авторитарний стиль керівництва породжує нещирість, недовіру, напруженість у стосунках. Підлеглі змушені маскуватися і пристосовуватися, поводитись так, як бажає керівник.

Демократичний стиль. Ґрунтується він на колегіальному прийнятті рішень керівниками (за особливо складних умов до розв'язання проблем можуть бути залучені й професіонали, але співробітників до прийняття рішень переважно не залучають), широкій поінформованості управлінського апарату про розв'язувану проблему, цілі організації, а також поінформованістю усіх співробітників про виконання накреслених завдань і цілей. Участь управлінців усіх ланок у процесі прийняття рішень сприяє тому, що кожний з них добровільно перебирає на себе відповідальність за свою роботу і усвідомлює її значущість у досягненні загальної мети. Функції контролю й оцінювання розподіляються між рівнями влади, дедалі більше переходячи від верхніх рівнів до нижчих. Співробітники за демократичного стилю керівництва є не просто виконавцями чужих рішень, а сприймають цілі організації як власні цінності та інтереси. Керівники нижчої ланки, як правило, репрезентують і обстоюють інтереси співробітників перед вищим керівництвом, що породжує зустрічний потік інформації від співробітників до керівництва. Цей стиль активізує ініціативність співробітників, є передумовою нестандартних рішень, сприяє поліпшенню морально-психологічного клімату та загальної задоволеності співробітників організацією. За таких умов співробітники мають змогу навчатися один у одного по горизонталі,

коли кожний є джерелом інформації, а керівник-демократ враховує індивідуально-психологічні властивості, потреби, інтереси підлеглих, обирає адекватно ситуації засоби впливу на них.

Ліберальний стиль. Його характеризують невисока активність, небажання і нездатність керівника приймати будь-які рішення, намагання уникнути будь-яких інновацій, перекладання виробничих функцій та відповідальності на інших керівників і підрозділи. Підрозділи й організація за такого керівництва неухильно втрачають свою мобільність, співробітники — мотивацію, ініціативу та інтерес до справ організації. Активні, творчо зорієнтовані співробітники починають використовувати робоче місце та час для діяльності, не пов'язаної з організацією. Чим сильніша залежність підрозділів або організації від вищих владних структур, тим частіше формується ліберальний стиль керівництва. Його ще називають непослідовним стилем, адже він дезорієнтує діяльність і спілкування з підлеглими. Керівник часто діє залежно від свого емоційного стану, що призводить до застосування певного стилю керівництва або поєднання кількох стилів. Загалом, стиль керівництва формується під впливом суб'єктивних (характерологічні якості керівника, загальна культура індивіда, рівень вимог, особливості самооцінки та ін.) та об'єктивних (стиль керівництва адміністрації, характер відносин між керівниками, наявність упорядкованих місць для роботи тощо) чинників.

3. Суть маркетингу фірми. Основні елементи та комплекс маркетингу

Серед понять, що стали ознакою сучасного бізнесу, особливе місце: займає маркетинг. Саме слово «маркетинг» з'явилося у Сполучених Штатах Америки у процесі пошуку місцевими фермерами ринку збуту для своєї продукції. Ішлося про оволодіння ринком Market Getting. Пізніше з цих двох слів утворилось одне – маркетинг (marketing).

Маркетинг передбачає широке використання найвигідніших ринкових можливостей. Він залежить від виробництва і забезпечує випуск виробниками лише тих товарів, які можуть бути реалізовані. Звідси впливає важливість маркетингу як процесу, що пов'язує виробника зі споживачем через торгівлю і забезпечує зворотні зв'язки між ними. Маркетинг – це управлінська діяльність, що

вивчає всі види діяльності, пов'язані з спрямуванням потоку товарів і послуг від виробника через систему реалізації (у визначених умовах) до кінцевого споживача.

Погляди вчених-маркетологів у визначенні маркетингу дуже різняться. Нині у світі існує понад тисячу таких визначень. Наведемо основні з них:

• **Маркетинг** – це система взаємозв'язаних дій щодо планування та втілення в життя задуму, ціноутворення, просування та розподілу ідей, товарів, послуг завдяки обміну, котрий задовольняє потреби (Американська маркетингова асоціація, 1985 р.).

• **Маркетинг** – це процес вивчення та формування споживчих запитів і переваг, а також використання всіх ресурсів і засобів фірми для їх задоволення з метою отримання прибутку та для особливої користі споживачів (Ф. Котлер, 1990 р.).

Необхідно запам'ятати:

1. Маркетинг - це не лише збут.
2. Рішення приймається на основі аналізу зовнішнього середовища, отже, узгодження необхідне до початку виробництва

У самій сутності маркетингу закладені певні поняття: **потреба**, **запит (попит)**, **товар** і **обмін**. Вихідною складовою природи людини є потреба: потреба в їжі, одязі, теплі, безпеці тощо, тобто **потреба** – це відчуття людиною нестачі чогось. А ось потреба, яка набула специфічну форму під впливом рівня культури й особистості індивіда, називається **потребою**. Потреби безмежні, тому людина вибирає тільки ті, які дозволяють їй її фінансові можливості. Світ товарів і послуг покликаний задовольняти людські потреби.

Потреба, підкріплена купівельною спроможністю, називається **попитом**. Попит – величина змінна. На нього впливають такі чинники, як рівень цін, рівень доходів, мода і багато інших.

Товар – це те, що може задовольнити потребу (попит) і пропонується на ринку з метою продажу.

Обмін - це акт отримання чогось за щось.

Комерційний обмін двох сторін цінностями є **угода**.

Для здійснення угоди **необхідна наявність деяких умов:**

- а) наявність об'єктів угоди;
- б) наявність суб'єктів угоди;
- в) визначення умов здійснення операції;

г) визначення часу і місця здійснення угоди.

Будь-яка угода відбувається на ринку. Тому **роль маркетингу для економіки** - це підвищення торгово-ринкової ефективності.

Комбіноване і скоординоване використання різноманітних інструментів маркетингу, яке носить назву «маркетинг-мікс» (змішаний), виникло як своєрідна реакція на розповсюдження в економіці ситуацій надійності та ризику, коли неможливо запропонувати однозначний алгоритм вірного рішення, оскільки кількість можливих комбінацій факторів занадто велика, а результати діяльності в цих умовах неможливо надійно розрахувати.

У цілому комплексна стратегія змішаного маркетингу визначається позиціями та взаємодіями стосовно таких об'єктів: комплексний продукт (власне продукт, асортимент, сервіс), комплексна ціна (ціна реалізації, ціна споживання, умови оплати), комплексний розподіл (склад, постачання, робота з клієнтами, канали збуту, організація продажу) і комплекс комунікацій (реклама). Наприклад, що робити виробнику, якщо на його складах є надлишок готової продукції: зменшити об'єм виробництва, зменшити ціну, збільшити витрати на рекламу, розпочати пошуки нових сегментів ринку, або каналів збуту? А можливо, давно потрібно підготуватися до випуску нового чи модифікованого продукту? Загальний розподіл акцентів проводиться відповідно до цілей, ситуацій і можливостей фірми, з урахуванням позиції конкурентів. Потім ідуть ступені відбору рішень. Визначаються ті елементи стратегії, які придатні для даного підприємства.

В управлінні маркетингом застосовується комплекс маркетингових прийомів, який у зарубіжній літературі одержав назву «маркетинг - мікс» . Відповідно до цієї концепції в комплекс маркетингу входить чотири напрямки. Маркетинг як вид діяльності має в арсеналі конкретні інструменти. Ними є найважливіші елементи маркетингу, так звані «4P» (рис. 6.2.): product (продукт, товар), price (ціна), place (місце, збут, розподіл), promotion (просування). Ці чотири елементи у сукупності складають комплекс маркетингу (marketing mix – маркетингова суміш).

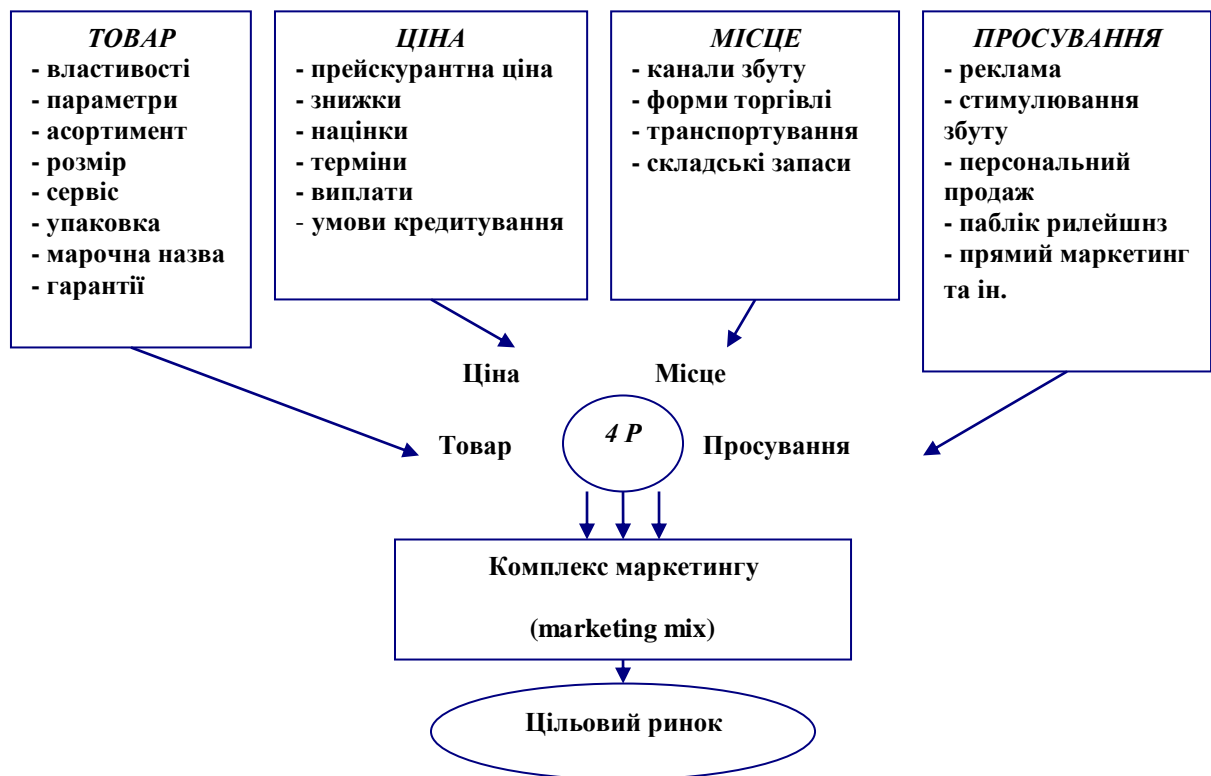

Рис. 6.2. Комплекс маркетингу

Комплекс маркетингу – це сукупність маркетингових засобів (товар, ціна, розподіл, просування), певна структура яких забезпечує досягнення поставленої мети та виконання маркетингових завдань.

До комплексу маркетингу (marketing mix, або 4-Р) входять такі елементи:

1. Продукт (Product). Товар або послуга, зокрема роботи, здійснювані до початку виробництва. Це поняття охоплює як дослідження та розвиток, так і різні послуги, що супроводжують товар.

2. Ціна (Price). Витрати, які несе споживач. Може бути у формі грошей, обміну товарами або надання послуг. Ціна змінюється разом зі змінами у промисловості, торгівлі тощо. Підприємство повинно прагнути до пропонування найліпшого можливого продукту за найнижчими цінами.

3. Місце (Place). Ця категорія містить у собі всі чинники, що асоціюються із розповсюдженням продукту (розміщення продажу, зберігання, перевезення тощо).

4. Просування (Promotion). Охоплює рекламу, стимулювання збуту, популяризацію продукту, особистий продаж тощо. Це

найбільш наочна частина для споживача. Метою просування є усвідомлення споживачем того, що продукт реально існує, та вивчення його характерних особливостей.

Останніми роками перелік елементів marketing mix доповнюється ще кількома «Р» – people (люди), personal selling (персональний продаж), package (упаковка) та ін. Зазначимо, що кожен з елементів комплексу маркетингу є формою задоволення потреб споживачів. Успішний бізнес пропонує саме те, що потрібно споживачеві. Не більше, але й не менше.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Розкрийте суть менеджменту. Назвіть основні підходи до визначення менеджменту.
2. Яка необхідність розвитку менеджменту в Україні?
3. Які функції менеджменту Ви знаєте?
4. У чому полягає різниця між загальними та конкретними функціями менеджменту?
5. Чому персонал – основний фактор організації?
6. Що таке керівництво в організації?
7. Які відмінності між менеджером і лідером?
8. Охарактеризуйте основні стилі керівництва.
9. Розкрийте зміст основних визначень маркетингу.
10. Сформулюйте своє визначення поняття маркетингу
11. Дайте визначення поняття «система засобів маркетингу».
12. Охарактеризуйте «товар», як елемент концепції «4Р».
13. Охарактеризуйте «ціна», як елемент концепції «4Р».
14. Охарактеризуйте «місце», як елемент концепції «4Р».
15. Охарактеризуйте «просування», як елемент концепції «4Р».
16. Поясніть роль та значення поняття «маркетингова суміш» для практики маркетингу на підприємстві.
17. Еволюція економічної теорії як чинник виникнення та розвитку теорії маркетингу й менеджменту

ТЕМА 7

КОНКУРЕНЦІЯ ТА МОНОПОЛІЯ В РИНКОВІЙ СИСТЕМІ

1. Конкуренція, її суть і функції. Види конкуренції.
2. Методи конкурентної боротьби. Цінова та нецінова конкуренція.
3. Форми конкуренції та моделі ринків (чиста конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, чиста монополія).
4. Держава як регулятор конкурентних відносин. Антимонопольна політика й антимонопольне законодавство.

1. Конкуренція, її суть і функції. Види конкуренції.

Конкуренція – це економічне змагання за досягнення вищих результатів у галузі будь-якої діяльності, боротьба товаровиробників за найбільш вигідні умови виробництва і збуту товарів, одержання максимального прибутку. **Основне завдання конкуренції** – *завоювати ринок* у боротьбі за споживача, перемогти своїх конкурентів, забезпечити одержання сталого прибутку. *Умови виникнення конкуренції:*

Перша – наявність на ринку великої кількості виробників будь-якого конкурентного продукту або ресурсу. Якщо виробництво зосереджене в руках одного власника, як в умовах командно-адміністративної системи (домінувала держава), тоді утворюється монополія, яка, по суті, заперечує конкуренцію.

Друга – свобода виробників щодо вибору господарської діяльності. *Кожен повинен мати можливість визначати не тільки те, що виробляти, а й регулювати якість та обсяг продукції.*

Третя – відповідність між попитом і пропозицією; якщо, припустимо, попит перевищує пропозицію, то покупець обмежений у виборі продукції. За наявності дефіциту всі вироблені товари швидко реалізуються. Там, де існує дефіцит, немає вільної конкуренції.

Четверта – наявність ринку засобів виробництва. У конкурентній боротьбі велике значення має встановлення високої норми прибутку, яка, по суті, є орієнтиром у виборі господарської діяльності. Проте вибір діяльності показує тільки можливість виробництва. Для того, щоб ця можливість перетворилася на

дійсність, потрібно, маючи грошовий капітал, перетворити його на засоби виробництва.

Негативні риси конкуренції полягають у тому, що дрібні виробники витісняються великим капіталом: одні розоряються, інші збагачуються, посилюється соціальне та майнове розшарування населення, зростає безробіття, посилюється інфляція.

Позитивні риси конкуренції: вона є рушійною силою ринкової економіки. В умовах конкуренції перемагає той, хто створює якісну продукцію при найменших витратах виробництва завдяки використанню науково-технічних досягнень, передової організації виробництва.

Конкуренція пройшла складний *еволюційний шлях* удосконалення від простих до складних форм. Вона як явище була властива рабовласницькій, феодальній і навіть первіснообщинній епохам. Її зародження та виникнення історично відносяться до простого товарного виробництва.

Конкуренція між *простими товаровиробниками* (ремісниками, селянами) орієнтується на суспільну (ринкову) вартість товару. Ті з них, які витрачають на одиницю продукції більше праці, порівняно із суспільно необхідною, у конкурентному суперництві втрачають свої позиції й не мають успіху.

Особливого імпульсу конкуренція набула з переходом до розвиненого товарного виробництва. Для ринкового господарства XVIII ст. була характерна вільна конкуренція. Її феномен детально дослідив *А. Сміт*, якому належить вираз про «*невидиму руку ринку*». На рубежі XIX й XX ст. конкуренція в усіх країнах діяла як одна з динамічних сил економічного прогресу.

Протягом XX ст. у найрозвиненіших країнах світу було запроваджено механізм регулювання конкуренції, тобто встановлені «*правила гри*», коли підприємства намагаються запровадити нові принципи суперництва. Їхня суть полягає в тому, що підприємці діють не наосліп, силою витісняючи один одного з ринку, а за допомогою маркетингу, детально вивчаючи можливості й кон'юнктуру ринку.

Функції конкуренції:

- **функція регулювання** – щоб вистояти в боротьбі з конкурентами, підприємство повинно пропонувати продукцію, якій віддають перевагу покупці. Тому і фактори виробництва під

впливом цін спрямовуються в ті галузі, де в них існує найбільша потреба;

- **функція мотивації** – для підприємця конкуренція означає шанс і ризик одночасно:

- підприємства, які пропонують ліпшу за якістю продукцію або виготовляють її з меншими виробничими витратами, одержують винагороду у вигляді прибутку, а це **стимулює технічний прогрес**;

- підприємства, які не реагують на уподобання клієнтів або порушують правила конкуренції зі своїми суперниками на ринку, виявляються покараними шляхом збитків або витісняються з ринку;

- **функція розподілу** – конкуренція не тільки активізує стимули до вищої продуктивності, а й дозволяє розподіляти прибуток серед підприємств і домашніх господарств відповідно до їхнього ефективного внеску. Це відповідає панівному в конкурентній боротьбі принципу винагороди за результати;

- **функція контролю** – конкуренція обмежує і контролює економічну силу кожного підприємства. Наприклад, монополіст може сам визначати ціну і обсяги виробництва. Водночас конкуренція дає покупцю право вибору серед декількох продавців. Чим досконаліша конкуренція, тим справедливіша ціна.

*Основними видами конкуренції є внутрішньогалузева, міжгалузева та міжнародна. **Внутрішньогалузева конкуренція** – конкуренція між товаровиробниками, що діють в одній галузі народного господарства. Через різний рівень техніки, організації виробництва, продуктивності та інтенсивності праці тощо у кожного з них установлюється індивідуальна вартість виробництва певного товару.*

Міжгалузева конкуренція – конкуренція між товаровиробниками, які діють у різних галузях народного господарства.

Залежно від різних умов виробництва в галузях підприємці за однакових витрат капіталу одержують неоднакову масу продукту. Тому в епоху вільної конкуренції ті товаровиробники, які отримували меншу кількість прибутку, намагалися вкласти свої капітали в галузь, де він вищий. Коли рівень прибутків у різних галузях вирівнюється, переливання капіталів припиняється, і в кожній галузі на однаковий капітал отримується однаковий

середній прибуток. Цей прибуток є елементом середніх ринкових цін, або цін виробництва.

У сучасних умовах переважна частка міжгалузевого переливання капіталу відбувається в межах багатогалузевих концернів і конгломератів.

Міжнародна конкуренція – це конкуренція виробників на світовому ринку, яка поєднує внутрішньогалузеву і міжгалузеву конкуренцію.

2. Методи конкурентної боротьби. Цінова і нецінова конкуренція

Методи конкурентної боротьби поділяють на добросовісні й недобросовісні (нечесні). Добросовісна конкуренція поділяється на цінову і нецінову.

Цінова конкуренція – проявляється через зниження ціни товару («війна цін»); це, по суті, боротьба за скорочення витрат виробництва завдяки використанню досягнень НТП, наукової організації праці, підвищенню її продуктивності. У такій боротьбі перемагає той, хто домагається нижчої, ніж ринкова ціна, вартості своєї продукції.

Нецінова конкуренція пов'язана зі стратегією боротьби, спрямованої не на зміну цін, а на створення зовнішніх умов, які поліпшують реалізацію продукції.

Способи конкурентної боротьби:

- поліпшення якості продукції;
- використання реклами;
- умови продажу товару – післяпродажне обслуговування.

Нечесна конкуренція – це діяльність господарського суб'єкта, спрямована на одержання комерційної вигоди і забезпечення домінуючого становища на ринку, яка не виключає обман споживачів, партнерів, інших господарських суб'єктів і державних органів.

Методи здійснення нечесної конкуренції:

- дезінформація споживачів - поширення виробником неправдивих відомостей про споживчі властивості товару;
- використання товарного знака, фірмового найменування або маркування товару без дозволу господарського суб'єкта, на ім'я якого вони зареєстровані;

- поширення неправдивих повідомлень про товари своїх конкурентів;

- намагання деяких фірм впливати на постачальників ресурсів і банки для того, щоб вони відмовляли конкурентам у постачанні сировини, матеріалів, наданні кредитів;

- переманювання провідних спеціалістів конкурентів шляхом підкупу, встановлення вищих окладів і надання різних пільг.

До нечесної конкуренції можна віднести також порушення законів. Наприклад, у ряді країн встановлено, що продавець не має права пропонувати товар за ціною, нижчою, ніж собівартість. Проте цього правила часто не дотримуються.

3. Форми конкуренції та моделі ринків (чиста конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, чиста монополія)

Залежно від того, у який спосіб конкурують між собою учасники ринкових відносин, розрізняють **досконалу (чисту) і недосконалу** конкуренцію та відповідні ринки: ринок чистої конкуренції і ринок недосконалої конкуренції.

Чим менший вплив окремих товаровиробників на ціну продукції, тим більш конкурентним (досконалим) вважається ринок.

За умови, коли виробництво в певній галузі монополізоване одним великим підприємством, - конкуренція відсутня. *За формами конкуренції економічна теорія виділяє чотири моделі ринку (табл. 7.1):*

- 1) чиста конкуренція;
- 2) монополістична конкуренція;
- 3) олігополія;
- 4) чиста монополія.

В умовах *досконалої конкуренції* виробники й продавці не витрачають багато часу на розробку стратегії маркетингу, яка передбачає передусім розробку нових товарів, певну політику цін, рекламу, стимулювання збуту тощо. Однак стверджувати, що в умовах досконалої конкуренції підприємство не має жодних проблем зі збутом продукції, було б неправильно. Воно повинно уважно вивчати попит і можливе його коливання.

Характерні риси чотирьох основних моделей ринку

Характерна риса	Модель ринку			
	Чиста конкуренція	Монополістична конкуренція	Олігополія	Чиста монополія
Кількість фірм	Дуже багато	Багато	Декілька	Одна
Тип продукту	Стандартизований	Диференційований	Стандартизований або диференційований	Унікальний, немає близьких заміників
Контроль над ціною	Жодного контролю	Деякий, проте, у вузьких межах	Обмежений взаємозалежністю; значний за таємної змови	Значний
Умови входження у галузь	Дуже легкі, жодних перешкод	Відносно легкі	Існують серйозні перешкоди	Входження заблоковане
Нецінова конкуренція	Відсутня	Значна, з акцентом на рекламу, торгові марки тощо	Здебільшого значна, зокрема за диференціації продукту	Здебільшого реклама зв'язку з громадськими організаціями
Приклад	Сільське господарство	Роздрібна торгівля, виробництво жіночого одягу, взуття	Виробництво сталі, автомобілів, багато побутових електроприладів	Місцеві підприємства комунальних послуг

Пристосування до ціни в умовах досконалої конкуренції означає досягнення таких витрат виробництва, які б забезпечували норму прибутку не нижчу, ніж у конкурентів. Існує ще *кілька видів конкуренції в умовах ринку недосконалої конкуренції*:

Монополія – тип ринкової структури, при якому існує монополія одного покупця товару.

Олігополія – існує невелика вузькоспеціалізована група покупців певного товару.

Дуополія – існує тільки два постачальники певного товару і між ними повністю відсутні монополістичні угоди про ціни, ринки збуту та інше.

4. Держава як регулятор конкурентних відносин.

Антимонополна політика й антимонополне законодавство

Конкуренція за своєю природою явище *суперечливе*. Суперечливість ця полягає в тому, що кожен власник прагне до

монополії, бо вона гарантує високі прибутки, суспільство ж у цілому від монополії (переважно) має збитки й тому прагне усунути або обмежити її. Саме тому *державна повинна виступати регулятором конкурентних відносин.*

Монопольна (ринкова) влада полягає у здатності впливати на ринкову ціну. Конкуренція зумовлює диференціацію товаровиробників (збагачення одних і розорення інших). Унаслідок цього відбувається процес концентрації виробництва і капіталу, що об'єктивно призводить до монополізації виробництва.

Концентрація виробництва – це зосередження засобів виробництва, працівників і обсягів виробництва на великих підприємствах.

Централізація капіталу – це збільшення розмірів капіталу внаслідок об'єднання або злиття раніше самостійних капіталів (наприклад, утворення акціонерних компаній).

Закрита монополія – це галузь, захищена від конкуренції за допомогою юридичних обмежень.

Природна монополія – галузь, у якій довгострокові середні витрати досягають мінімуму тільки тоді, коли одна фірма обслуговує весь ринок у цілому.

Відкрита монополія – це економічне явище, при якому фірма на деякий час стає єдиним постачальником певного продукту.

Цінова дискримінація – принцип ціноутворення, коли один і той самий товар або послуга продається різними категоріям покупців за різними цінами.

Уперше **антимонопольні заходи** були вжиті наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. у США, Канаді, Австралії. Існують *американська та європейська системи антимонопольного права*. Перша бере свій початок від закону Шермана (1890) і з доповненнями 1914, 1936, 1950 років залишається єдиним антитрестівським законом США. Він забороняє не лише різні форми монополій, а й *саму спробу монополізувати торгівлю.*

Європейська та японська системи антимонопольного права забороняють не саму монополію, а лише її *зловживання владою*. У Німеччині монополією вважається компанія, яка зосередила у своїх руках третину обігу, в Японії – коли частка перевищує 50%, а двох – 75%.

В Україні, в період переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки, антимонопольна політика складалася з таких напрямів: роздержавлення економіки, приватизація державних підприємств, формування умов для розвитку малого та середнього бізнесу. Названі заходи здійснювалися відповідно до Закону України «Про обмеження монополізму та недопущення проявів недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (1992). У 2001 році цей закон був замінений Законом України «Про захист економічної конкуренції». Відповідно до статті 12 закону України **«Про захист економічної конкуренції»:**

1. Суб'єкт господарювання займає **монопольне (домінуюче) становище на ринку товару**, якщо: на цьому ринку у нього немає жодного конкурента; не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

2. Монопольним (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару **перевищує 35 відсотків**, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції.

3. Монопольним (домінуючим) також може бути визнане становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

4. Вважається, що кожен із двох чи більше суб'єктів господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо стосовно певного виду товару між ними немає конкуренції або є незначна конкуренція і щодо них, разом узятих, виконується одна з умов, передбачених частиною першою цієї статті.

5. Монопольним (домінуючим) вважається також становище кожного з кількох суб'єктів господарювання, якщо стосовно них виконуються такі умови: сукупна частка не більше ніж **трьох суб'єктів господарювання**, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, **перевищує 50 відсотків**; сукупна частка не більше ніж **п'яти суб'єктів господарювання**, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, **перевищує 70 відсотків**

– і при цьому вони не доведуть, що стосовно них не виконуються умови частини четвертої цієї статті.

Функції контролю за дотриманням антимонопольного законодавства покладені на *Антимонопольний комітет*, який був створений в Україні у 1992 році, та його територіальні відділення.

Українським законодавством заборонені будь-які дії, що призводять до набуття фірмою монопольного становища, а також визначені форми зловживання таким становищем, серед яких: установлення цін або інших умов придбання чи реалізації товару, котрі неможливо було б встановити за умов значної конкуренції на ринку; застосування різних цін чи різних умов до рівнозначних угод із суб'єктами господарювання без об'єктивних причин; нав'язування додаткових зобов'язань, що стосуються предмету договору; обмеження виробництва, ринків або технічного розвитку, що завдає шкоди іншим суб'єктам господарювання; часткова або повна відмова від реалізації продукції за відсутності альтернативних джерел реалізації або придбання; суттєве обмеження конкурентоздатності інших суб'єктів господарювання без об'єктивних причин; створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) чи усунення з ринку продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання.

Відповідно до закону України «Про Антимонопольний комітет України», *основним завданням Антимонопольного комітету України* є участь у формуванні та реалізації конкурентної політики в частині:

- ✓ здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання перед законом та пріоритету прав споживачів, запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції;

- ✓ контролю за концентрацією, узгодженими діями суб'єктів господарювання та дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції під час регулювання цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;

- ✓ сприяння розвитку добросовісної конкуренції;
- ✓ методичного забезпечення застосування законодавства про захист економічної конкуренції;

✓ здійснення контролю щодо створення конкурентного середовища та захисту конкуренції у сфері державних закупівель.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Розкрийте суть та визначте основні риси конкуренції.
2. Назвіть та охарактеризуйте функції конкуренції.
3. Охарактеризуйте основні види ринкових структур.
4. У чому полягають основні завдання Антимонопольного комітету?

ТЕМА 8

МАКРОЕКОНОМІКА, ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ПОКАЗИКИ РОЗВИТКУ

1. Макроекономіка як наука. Практична функція макроекономіки. Об'єкт і предмет макроекономіки.
2. Суть і види суспільного відтворення. Суспільний продукт і його форми.
3. Система національних рахунків як міжнародний стандарт макроекономічного рахівництва.
4. Показники системи національних рахунків і методи їхнього обчислення.
5. Національне багатство, його суть і структура.

1. Макроекономіка як наука. Практична функція макроекономіки. Об'єкт і предмет макроекономіки

Макроекономічна теорія – найбільш складний і водночас важливий розділ економічної науки. Проблеми, які традиційно належать до макроекономічних, – це проблема зайнятості; величина виробленого національного доходу; динаміка ділового циклу; природа інфляції; світове господарство; економічне зростання.

Макроекономіка – це наука, що вивчає функціонування економічної системи в цілому. Отже, *об'єктом* макроекономіки є

економічна система, що являє собою сукупність економічних суб'єктів країни, діяльність яких відбувається в умовах конкретно-історичних виробничих відносин і адекватних їм механізмів регулювання економіки. На загальному рівні предметом макроекономіки є поведінка економіки в цілому. Та оскільки поведінка людей проявляється через причини та наслідки, то під поведінкою економіки належить розуміти причинно-наслідковий механізм її функціонування та розвитку. Це означає, що на конкретному рівні **предметом** макроекономіки є причинно-наслідковий механізм функціонування та розвитку національної економіки.

Зрозуміти роль макроекономіки в житті суспільства означає з'ясувати її практичну функцію. В її основі фундаментальна суперечність суспільства: суперечність між матеріальними потребами людей та економічними ресурсами, які слугують засобами для задоволення цих потреб. Суть цієї суперечності полягає у тому, що матеріальні потреби людей безмежні, а економічні ресурси, необхідні для задоволення цих потреб, – обмежені. Особливістю макроекономіки є те, що цю суперечність вона розглядає з позиції не окремих економічних суб'єктів, а економіки країни в цілому. Отже, в умовах обмеженості ресурсів і безмежності потреб зростання ефективності економіки - єдиний спосіб підвищення рівня задоволення матеріальних потреб. Звідси випливає **практична функція макроекономіки**. Вона полягає у тому, щоб продукувати такі знання, які здатні озброювати людей спроможністю підвищувати ефективність економіки і на цій основі досягати зростання рівня задоволення своїх матеріальних потреб.

Існує багато способів підвищення ефективності економіки. На макрорівні їх можна об'єднати за такими трьома напрямками:

1. Забезпечення повної зайнятості ресурсів. Під повною зайнятістю розуміють використання всіх наявних для виробництва ресурсів. Тому для забезпечення повної зайнятості працездатне населення не повинно вимушено залишатися без роботи, не повинні простоювати машини та устаткування або не використовуватися орні землі. Неповна зайнятість ресурсів викликає певні втрати для економіки і знижує її ефективність. І навпаки, найбільша ефективність економіки досягається за умов забезпечення повної зайнятості.

2. Оптимізація розподілу наявних ресурсів. Для максимізації рівня ефективності економіки обмежені ресурси мають бути

розподілені пропорційно до структури матеріальних потреб. Це передбачає оптимізацію їх розподілу між виробництвом окремих видів продукції, а також між виробництвом споживчих та інвестиційних товарів. У першому випадку найвища ефективність економіки забезпечується за умови досягнення рівноваги між попитом і пропозицією, яка унеможлиблює виникнення перевиробництва одних товарів і послуг та недовиробництва інших. У другому випадку найвища ефективність економіки досягається за умов, якщо забезпечується раціональне співвідношення між поточними і перспективними потребами суспільства, тобто коли правильно вирішується альтернатива: «більше сьогодні і менше потім» або «менше сьогодні і більше потім».

3. Підвищення продуктивності ресурсів. Співвідношення між результатами виробництва і витратами ресурсів залежить від продуктивності окремих видів ресурсів: продуктивності праці та продуктивності капіталу. Зростання продуктивності ресурсів зумовлює збільшення кількості вироблених товарів і послуг у розрахунку на одиницю відповідного ресурсу.

Макроекономіка належить до наймолодших економічних наук. Зрілого рівня вона досягла у 30-ті роки 20 ст., у період після світової економічної кризи, коли набула здатності впливати на економічну практику. Але свій початок макроекономічна наука бере у 16 ст.

У 1576 р. француз Жан Боден (1530 – 1596) дійшов висновку, що зростання цін (тобто інфляція) виникає внаслідок певної зміни у співвідношенні між кількістю грошей і товарів. Це були перші спроби пояснення інфляції на основі кількісної теорії грошей. Пізніше у 17 ст., дослідження макроекономічного рівня здійснив представник класичної теорії Уільям Петті (1623 – 1687). Уперше у світовій практиці він зробив розрахунки національного доходу Англії та дослідив вплив системи оподаткування на економіку і розподіл доходів.

Подальшого розвитку макроекономічна наука набула у 16 ст. у дослідженнях школи фізіократів. Основоположник цієї школи Франсуа Кене (1694 – 1774) розробив модель економічного кругообігу, яка отримала назву «Економічна таблиця». Вона відображала обмін товарами і послугами між основними секторами економіки і класами суспільства, що давало загальне

уявлення про механізм функціонування економіки в цілому.

Розробляючи економічну таблицю, Ф. Кене спирався на такі два принципи:

1. Економічний кругообіг має відбуватися згідно з «природним порядком» без зовнішнього, тобто державного, втручання. Це означає, що Ф. Кене був прихильником економічного лібералізму.

2. Порівнювання економічного кругообігу з кругообігом людини привело Ф. Кене до думки про можливість виникнення певних порушень в економічному кругообігу за аналогією з хворобами, які виникають у людини.

Франсуа Кене вже тоді бачив можливість інфляційного зростання в економіці. Особливо небезпечним він уважав збільшення заможним класом рівня споживання предметів розкоші. Учений висловлював побоювання, що це може викликати скорочення витрат на клас селян, який він відносив до продуктивного класу. Проте теоретична база фізіократів, у тому числі їхня позиція щодо державного невтручання в економіку, не могла дати відповідь на питання, як можна протидіяти цьому явищу. Цей недолік стосується і економічної таблиці Ф. Кене в цілому. Вона не давала пояснення, як в економіці забезпечується «природний порядок», або в чому полягає ринковий механізм саморегулювання економіки.

Відповідь на це питання дали представники **класичної теорії**. Згідно з цією теорією, здатність ринку до саморегулювання, до підтримання так званого природного порядку в економіці забезпечується за допомогою цінового механізму. Найяскравішим представником класичної теорії був А. Сміт, який виділяв два види цін: 1) природну ціну, покликану покривати витрати на виробництво і забезпечувати середню норму прибутку; 2) ринкову ціну, за якою товар фактично продається на ринку.

Згідно з класичною теорією, регульовальна роль цін в економіці реалізується через відхилення ринкової ціни від природної під впливом попиту і пропозиції. Якщо в якійсь галузі попит перевищує пропозицію, то ринкова ціна відхиляється вгору від природної. Унаслідок цього забезпечується прибуток на рівні вищому, ніж середня норма, що спонукає капітал переміщуватися у високоприбуткову галузь. І навпаки, якщо в якійсь галузі попит скорочується відносно пропозиції, то ринкова ціна відхиляється

вниз від природної, а прибуток стає меншим, ніж середня норма, внаслідок чого капітал вилучається з малоприбуткової галузі.

Зазначені переміщення капіталу забезпечують розподіл ресурсів між окремими галузями відповідно до суспільних потреб. У такий спосіб ринок автоматично через ціновий механізм підтримує тенденцію до рівноваги і забезпечує повну зайнятість в економіці.

Проте світова економічна криза 1929 – 1933 рр., яка ввійшла в історію під назвою «Велика депресія», не підтвердила головне положення класичної теорії про здатність ринку до швидкого усунення економічних диспропорцій і забезпечення повної зайнятості. Це викликало необхідність розроблення нової економічної теорії. Її засновником став англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883 – 1946), а його теорія дістала назву **кейнсіанської**.

Центральним пунктом теорії Кейнса є положення про те, що економіка з ринковими відносинами не володіє здатністю до швидкого саморегулювання. Кейнс показав, що в ринковій економіці може одночасно існувати рівновага і неповна зайнятість. На його думку, економічна криза такої глибини як Велика депресія не може бути швидко подолана лише за допомогою ринкових сил. Для її подолання держава має здійснювати стабілізаційну політику, впливаючи на загальний попит за допомогою бюджетно-податкових і монетарних інструментів. Свої погляди на проблеми регулювання економіки Кейнс виклав у книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936р.).

Протягом кількох десятиліть (до початку і після закінчення Другої світової війни) популярність політичних рекомендацій Кейнса зростала в усьому світі. У цей період панувала віра в те, що держава здатна подолати економічні спади, використовуючи бюджетно-податкові та монетарні важелі. Але в 70-х роках ХХ ст. виявилось, що державне втручання в економіку не завжди може принести бажаний результат. Багато країн уперше зустрілися зі стагфляцією – поєднанням інфляції та стагнації економіки (остання означає низькі або від'ємні темпи економічного зростання). Рецепти кейнсіанської теорії виявилися непридатними для вирішення цієї проблеми, що істотно підірвало довіру до неї.

В умовах зниження авторитету кейнсіанської теорії почали інтенсивно розвиватися альтернативні варіанти економічної теорії. Опоненти кейнсіанської теорії висунули тезу про те, що головною причиною економічної нестабільності є активна політика державного втручання в економіку. Серед альтернативних теорій найрельєфніше виділяються монетаристська теорія, теорія раціональних очікувань, теорія економіки пропозиції, теорія реального ділового циклу.

Прихильники **монетаристської** теорії виступили на підтримку основного положення класичної теорії про те, що ринкова економіка є саморегулюючою і не потребує державного втручання. Згідно з монетаристською теорією, економічна нестабільність переважно є результатом нестабільних темпів грошової емісії. Тому її прихильники вважають, що для забезпечення економічної стабільності потрібно дотримуватися стабільних темпів зростання грошової маси.

У 70-ті та 80-ті роки ХХ ст. монетаристська контратака на кейнсіанські ідеї була підтримана прихильниками теорії раціональних очікувань. Згідно з цією теорією, економічні суб'єкти здатні діяти раціонально, тобто у своїй поведінці враховувати не лише минулий досвід, а й майбутні зміни в економічній кон'юнктурі та економічній політиці держави. За цих умов відпадає необхідність державного втручання в економіку, яка здатна стабільно функціонувати на умовах ринкового саморегулювання.

Прихильники теорії **економіки пропозиції** вважають кейнсіанську теорію односторонньою, оскільки головну увагу вона зосереджує на сукупному попиті й недооцінює необхідність регулювання сукупної пропозиції. На їхню думку, фіскальна політика, передусім її податковий механізм, може впливати на економічне зростання й через сукупну пропозицію.

На думку прихильників теорії реального ділового циклу, причини економічної нестабільності знаходяться не у сфері попиту або економічної політики, а в технологічних шоках. Згідно з цією теорією, збурення в економіці – це об'єктивна реакція на зміни у технологічній базі виробництва, які відбуваються нерівномірно.

Отже, макроекономіка як наука не стоїть на місці, а постійно розвивається. При цьому зміни, що відбуваються в ній, стосуються як суті окремих питань, так і відповідей на ці питання. Зміни відбуваються за двома напрямками. По-перше, в макроекономіці, як і в будь-якій науці, постійно розробляються нові теоретичні положення, які витісняють застарілі, що не витримали перевірки практикою; по-друге, причинно-наслідковий механізм функціонування економіки теж постійно розвивається, що породжує нові питання і вимагає на них наукових відповідей.

2. Суть і види суспільного відтворення. Суспільний продукт і його форми

У будь-якому суспільстві безперервне споживання людьми благ з метою задоволення своїх особистих і виробничих потреб зумовлює необхідність безперервного відновлення виробництва, тобто **відтворення благ**. Будь-який процес виробництва має бути **безперервним**, тобто повинен періодично проходити одні й ті самі стадії.

Відтворення – це постійне відновлення та повторення процесу виробництва.

Економічне відтворення відбувається як у рамках окремих підприємств і домогосподарств, так і в масштабі всього суспільства.

Процес суспільного відтворення – це постійне й безперервне відновлення результату суспільного виробництва – продукту, а також робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів, інформації, форм та методів організації праці.

У суспільному відтворенні з'являються нові якісні елементи, які відсутні на рівні первинних підприємств. Вищим інтересом підприємства є максимізація прибутку, а суспільного виробництва – максимізація добробуту населення.

Суспільне економічне відтворення ґрунтується на органічній єдності всіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- домогосподарств, підприємств, галузей, економічних регіонів і всього виробництва;
- продуктивних сил і економічних відносин;
- суспільного виробництва і суспільного споживання.

Економічне відтворення суспільства складається з таких найважливіших *моментів відтворення*:

- суспільного продукту та його конкретних форм;
- людського ресурсу як особистісного фактора виробництва та його зайнятості;
- основного й оборотного капіталу суспільства, тобто засобів виробництва, як необхідних умов суспільного процесу відтворення;
- національного багатства;
- споживання;
- економічних відносин.

Найважливіше у відтворенні всіх елементів економічної системи **постійне відтворення робочої сили** з високим рівнем освіти, кваліфікації, інтелекту і культури. Відтворення робочої сили полягає в безперервному відновленні та підтриманні фізичних сил і розумових здібностей людини, підвищенні кваліфікації працівників. На процес відтворення робочої сили впливає низка чинників, серед яких: рівень економічного розвитку країни, культурні традиції, тривалість життя тощо.

Відтворення **виробничих відносин** полягає в їхньому вдосконаленні, що проявляється як:

- розширення товарно-грошових відносин на основі розвитку різноманітних форм власності;
- удосконалення економічних методів управління;
- розвиток кооперації в усіх галузях економіки.

Відтворення **природних ресурсів** передбачає відновлення природних умов економічного зростання, збереження довкілля тощо.

Особлива роль в умовах постіндустріального суспільства належить **відтворенню інформації** на основі використання найновіших досягнень НТП, серед яких особливе місце займає всесвітня мережа Інтернет.

Розрізняють такі види економічного відтворення:

1. Просте відтворення — це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах. Просте відтворення передбачає, що прибуток та інші доходи не використовуються на заощадження та інвестиції, тобто на розширення виробництва товарів і послуг, а повністю споживаються домогосподарствами.

2. Розширене відтворення економіки — це відтворення суспільного виробництва у зростаючих розмірах. У цьому разі частина прибутку та інших доходів підприємств і домогосподарств нагромаджується та інвестується у виробництво з метою розширення його межі виробничих можливостей.

3. Деякі економісти виділяють також звужене відтворення – це відтворення, яке характеризується повторенням суспільного виробництва в обсягах, менших, ніж у попередньому періоді. Його спричиняють економічні кризи, політичні потрясіння, природні катастрофи тощо. Звужене відтворення – тимчасове явище.

Результати суспільного відтворення відображає ціла низка показників.

Суспільний продукт є результатом продуктивного функціонування всієї економіки суспільства, усіх його ланок і сторін.

Сукупний суспільний продукт - це виражений у ринкових цінах обсяг товарів і послуг, створених протягом певного періоду (як правило, року).

При аналізі результатів виробництва обчислюють проміжний і кінцевий продукт.

Кінцевими продуктами є матеріальні блага і послуги, які виробляються для кінцевого використання, а не для подальшої обробки чи переробки або перепродажу.

Проміжні продукти – це матеріальні блага і послуги, які використовуються для подальшої обробки, переробки чи для перепродажу.

3. Система національних рахунків як міжнародний стандарт макроекономічного рахівництва

Існують два методи обчислення суспільного продукту – система балансу народного господарства (БНГ) і система національних рахунків (СНР). Тепер майже всі країни світу використовують систему національних рахунків.

Баланс народного господарства (БНГ) являє собою систему взаємопов'язаних балансових таблиць, кожна з яких відображає окремі, найбільш принципові сторони економічного процесу. До них належить відтворення: матеріального продукту - сукупного

суспільного продукту і чистого матеріального продукту; національного доходу; національного багатства.

Для БНГ характерне розмежування двох сфер - матеріального виробництва і так званої невиробничої сфери. БНГ обчислює тільки *матеріальне виробництво* в економіці, при цьому розмежовується виробництво засобів виробництва і предметів споживання.

За системою БНГ обчислюється **валовий суспільний продукт (ВСП)**, який являє собою суму всіх благ, у т.ч. проміжні, створені в суспільному виробництві за певний період (зазвичай рік).

Концепція СНР, навпаки, розглядає економіку як єдине ціле без принципового розмежування матеріального і нематеріального виробництва.

Система національних рахунків – це заснована на балансовому методі система взаємопов'язаних потоків статистичної інформації та економічних показників, що відображають найзагальніші результати й аспекти економічного розвитку країни на макрорівні.

У СНР обліковуються такі *сфери економічної діяльності*: галузі матеріального виробництва, державне управління, некомерційні підприємства обслуговування населення і домашні господарства.

У СНР використовуються дві класифікації:

1) **функціональна** – застосовується в рахунках виробництва, споживання і капіталоутворення і виглядає так:

а) галузі виробництва товарів і послуг;

б) органи загального державного управління;

в) приватні некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства;

г) домашні господарства.

2) **інституціональна** – використовується в рахунках видатків і доходів та розрахунках капітальних витрат:

а) нефінансові підприємства;

б) фінансові організації;

в) органи загального державного управління;

г) приватні некомерційні підприємства, що обслуговують домашні господарства;

д) домашні господарства, включаючи дрібні підприємства.

За системи національних рахунків подвійний рахунок виключається, що є ключовим аспектом цього методу обліку результатів суспільного виробництва. До розрахунку кінцевого продукту зараховується тільки додана вартість. **Додану вартість** можна визначити двоїсто:

- за статистикою - це різниця між продажем підприємств та їх придбанням матеріалів і послуг у інших підприємств;
- як економічна категорія - це вартість, яка додана до вартості спожитих у процесі виробництва предметів праці, тобто оборотного капіталу (не враховуючи заробітну плату).

Недоліки системи показників СНР:

- вони **усереднені** (якщо в однієї людини два автомобілі, а в іншої жодного, то в середньому кожен має по одному автомобілю);
- вони не враховують багато **якісних характеристик рівня добробуту** (дві країни, що мають однакову величину НД на душу населення, можуть мати різні: рівень освіти, тривалість життя, рівень захворюваності та смертності, рівень злочинності тощо);
- вони **ігнорують різну купівельну спроможність долара** в різних країнах (на 1 долар США, наприклад, в Індії можна купити більшу кількість товарів і послуг, ніж в Україні);
- вони **не враховують негативні наслідки економічного зростання** (ступінь ураження навколишнього середовища, загазованості тощо);
- вони **не враховують**: роботу домогосподарок у своєму домашньому господарстві, бартерний обмін, доходи тіньового бізнесу, оплату у вигляді «чайових» тощо.

4. Показники системи національних рахунків і методи їхнього обчислення

Центральними показниками рівня розвитку національної економіки є *валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП)*. Обидва вони відображають результати діяльності двох сфер народного господарства: матеріального і нематеріального виробництва. Обидва визначаються як вартість усього обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг в економіці за 1 рік (квартал, місяць). Ці показники обчислюються в цінах як у діючих, так і в постійних (цінах будь-якого базового року).

Валовий внутрішній продукт (ВВП) являє собою сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у поточному періоді на території країни, незалежно від національної належності підприємств. Існує **три методи обчислення валового внутрішнього продукту**:

- 1) за виробленою продукцією (виробничий метод);
- 2) за витратами (метод кінцевого використання);
- 3) за доходами (розподільний метод).

Під час розрахунку ВВП **виробничим методом** підсумовується додана вартість, створена всіма галузями економіки та чисті податки на виробництво та імпорт. Чисті податки на виробництво та імпорт – визначають як різницю між податками і субсидіями на продукти та імпорт.

У ході розрахунку ВВП за **витратами** підсумовуються витрати всіх економічних агентів, які використовують ВВП: домогосподарств, фірм, держави та іноземців, які експортують товари з даної країни.

$$\text{ВВП} = \text{C} + \text{I} + \text{G} + \text{NE}$$

C – витрати домашніх господарств на придбання споживчих товарів;

I – валові приватні інвестиції (витрати підприємств на придбання сировини, матеріалів, обладнання, технологій тощо);

G – витрати держави на утримання державного апарату (армії, правоохоронних органів та ін.);

NE – чистий експорт, розрахований як різниця між вартістю вивезених із країни і ввезених у країну товарів.

У процесі розрахунку ВВП за **доходами** підсумовуються всі види факторних доходів (заробітна плата, прибуток, процент, рента), а також амортизаційні відрахування.

$$\text{ВВП} = \text{A} + \text{W} + \text{P} + i + r + \text{Tн}$$

A – амортизаційні відрахування;

W – заробітна плата з усіма додатковими виплатами до неї;

P – прибуток підприємств усіх форм власності та господарювання (до вирахування податків);

i – процент, що отримують домашні господарства від розміщення заощаджень у фінансових установах;

r – рентні доходи власників різноманітного майна від передачі його в оренду;

Тн – непрямі податки (на додану вартість, акцизи, мито), що входять у ціну товару за відрахуванням субсидій.

Обчислення ВВП ускладнюється інфляцією (зростанням цін), яка властива всім країнам з ринковою економікою. У зв'язку з цим розрізняють поняття номінального і реального ВВП.

Номінальний ВВП – це обсяг виробництва, обчислений за діючими, фактичними цінами. В умовах інфляції він завищує результати економіки і потребує коригування.

Реальний ВВП – це обсяг виробництва, вартість якого скоригована на величину річного зростання цін.

Валовий національний продукт характеризує сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, створених за певний період вітчизняними підприємствами в країні і за її межами. ВВП відрізняється від ВВП на величину, яка дорівнює сальдо розрахунків із зарубіжними країнами. У закритій економіці за відсутності зовнішніх потоків товарів і капіталів ВВП і ВВП рівні.

ВВП + доходи, які отримали резиденти із-за кордону у зв'язку із їхньою участю у виробництві ВВП інших країн (оплата праці, проценти, дивіденди) – доходи, сплачені резидентам інших країн за участь у виробництві ВВП даної країни (оплата праці, проценти, дивіденди) = ВВП.

У системі національних рахунків існує також низка інших взаємопов'язаних макроекономічних показників, які можуть бути розраховані на основі ВВП (а також ВВП).

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) - це ВВП, зменшений на величину амортизаційних відрахувань: $ЧВП = ВВП - \text{Амортизаційні відрахування}$.

Національний дохід – це сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва: праці, капіталу, землі підприємницького хисту. **Національний дохід** – це чистий внутрішній продукт, зменшений на величину податків на бізнес (податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі та ін.): $НД = ЧВП - \text{Непрямі податки на бізнес}$.

Використання національного доходу йде за двома напрямками: на споживання та заощадження (нагромадження). На основі національного доходу визначають **особисті доходи (ОД)**. Якщо від суми національного доходу відняти внески (податки) на соціальне

страхування, податок на доходи підприємств, а також прибуток, що використовується для розширення виробництва (нерозподілений прибуток підприємств), і додати трансфертні платежі, які включають виплати соціального страхування по старості, від нещасних випадків, допомогу і виплати по безробіттю, різноманітні виплати неімущим і непрацевдатним тощо (трансфертні виплати – виплати, які не пов’язані з трудовою діяльністю, тобто не зароблені, а одержані), то отримаємо суму так званого особистого доходу. Особистий дохід – це одержаний дохід, а національний дохід – це зароблений дохід.

Отже, суспільство так само, як і підприємство, має обчислювати результати суспільного виробництва, тобто суспільний продукт. Теорія та практика розробили два методи обчислення суспільного продукту: систему національних рахунків і систему балансу народного господарства. У колишньому СРСР використовували БНГ, тепер в Україні застосовується СНР.

5. Національне багатство, його суть і структура

Національне багатство безпосередньо пов’язане з виробництвом національного продукту та його відтворенням. Воно зростає і збільшується насамперед за рахунок національного продукту, який відтворюється на розширеній основі.

Національне багатство – це сукупність матеріальних благ, створених працею людей за весь період існування країни, залучених до господарського обороту природних ресурсів і нагромаджених культурних і духовних цінностей.

Національне багатство містить такі три складові:

1. Матеріальне багатство – це основний та оборотний капітал суспільства, а також обіговий капітал. Основний капітал – засоби праці: будинки, споруди, верстати, устаткування тощо. Оборотний капітал – предмети праці: сировина, матеріали, енергетичні ресурси, оброблені людською працею. До обігового капіталу належать готова продукція та страхові внески. Структуру цього багатства становлять всі матеріальні блага соціальної сфери: університети та школи, лікарні та санаторії, об’єкти культури та спорту, житловий фонд, майно населення, державні запаси, природні ресурси, які вже залучені до процесу виробництва. По суті, речове багатство являє собою нагромаджену працю суспільства, виражену в матеріальних

благах за певний тривалий історичний період. Зміст структури речового багатства постійно змінюється під впливом НТР та соціально-економічних зрушень. У міру розвитку суспільства речове багатство нації збільшується.

2. Нематеріальне багатство. До нього належать грошові цінності у вигляді грошових знаків, цінних паперів, а також усі людські здібності й досягнення в науці, культурі, спорті, мистецтві, нагромаджений виробничий досвід суспільства, виражений у загальнолюдському знанні. Основними елементами нематеріальної форми національного багатства є духовні і культурні цінності (нагромаджений виробничий досвід, освітній потенціал нації, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, інтелектуальний рівень та ін.).

Якщо країна втрачає своє інтелектуальне багатство внаслідок еміграції провідних учених і спеціалістів, як це нині спостерігається в Україні та в інших країнах СНД, вона безповоротно втрачає певну частину ВВП, а отже, і можливості в нагромадженні більшого національного багатства.

3. Природне багатство – це пізнані (розкриті) природні ресурси: земля, вода, повітря, ліс, розвідані корисні копалини, клімат. Корисні копалини, які лише розвідані, а тим більше потенційні, до складу національного багатства не входять. Розрізняють відтворювані і невідтворювані природні ресурси. Існують природні ресурси, які не створені працею (наприклад ліс), але можуть бути відтворені. Водночас деякі види природних ресурсів (природні копалини) у своїй основній частині не відтворювані.

Зазначимо, що до національного багатства входять і ті елементи, які перебувають у інших країнах, але належать уряду, організаціям та окремим особам. Величина національного багатства, як правило, зростає в нормальних мирних умовах і зменшується під час війн, смут, потрясінь.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке суспільне відтворення?
2. Дайте характеристику основних показників, що визначають результати суспільного відтворення.

3. Які існують методи обчислення ВВП?
4. У чому суть національного багатства?
5. Назвіть основні елементи національного багатства.

ТЕМА 9

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

1. Зміст і типи економічного зростання. Фактори економічного зростання.
2. Суть і фази економічного циклу. Види економічних циклів. Причини циклічних коливань в економіці.
3. Зайнятість і безробіття в ринковій економіці. Види безробіття. Наслідки впливу безробіття на економіку.
4. Суть, причини та види інфляції. Соціально-економічні наслідки інфляції. Інфляційні процеси в економіці України.

1. Зміст і типи економічного зростання. Фактори економічного зростання

Протягом останніх десятиліть однією з найважливіших довгострокових цілей економічної політики уряду будь-якої країни є стимулювання економічного зростання, підтримка його темпів на стабільному та оптимальному рівні.

Економічне зростання – кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) та його основних факторів, що знаходять своє вираження і в комплексному вдосконаленні соціально-економічних відносин у суспільстві.

Економічне зростання не можна ототожнювати з економічним розвитком. **Економічний розвиток** – це процес переходу країни від одного стану економіки до іншого, більш досконалого – тобто якісно нового на основі відповідних структурних та інституціональних зрушень. Комплексно це проявляється в якісному вдосконаленні всієї економічної системи.

Тому, поняття «економічний розвиток» за своїм змістом ширше від поняття «економічне зростання». Економічний розвиток відображає не лише збільшення обсягів виробництва ВВП, а й здатність економіки за рахунок цього підвищувати якість життя населення. Це означає, що економічне зростання може відбуватися і без економічного розвитку. Основним показником економічного розвитку є індекс людського розвитку.

Основними показниками економічного зростання є:

- збільшення реального ВВП або ЧНП або НД в абсолютних вимірниках за деякий період часу;
- збільшення реального ВВП або ЧНП або НД на душу населення.

Економічне зростання є функцією певних факторів (причин, чинників) – матеріальних і суспільних.

До **матеріальних факторів економічного зростання** відносяться: фактори пропонування; фактори попиту; фактори ефективності (Рис.9.1.).

Фактори пропонування зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання. Їх виділяють чотири: кількість і якість природних ресурсів; кількість та якість трудових ресурсів; обсяг основного капіталу; технологія. Зазначені фактори здатні збільшувати виробничий потенціал економіки та забезпечувати зростання сукупного пропонування.

Рис. 9.1. Матеріальні фактори економічного зростання

Але збільшення виробничого потенціалу економіки і сукупної пропозиції не може втілитися в економічне зростання без

адекватного збільшення сукупного попиту. Тому збільшення сукупного попиту є фактором, який реалізує спроможність економіки до зростання обсягів виробництва. Суть **факторів попиту** полягає у тому, що економіка має забезпечувати такий рівень витрат, за якого повністю використовуються наявні ресурси. До них відносять: рівень сукупних витрат, податкові та процентні ставки тощо.

Фактори ефективності полягають у тому, що країна має використовувати наявні ресурси оптимально (виробнича ефективність) і виробляти з них найцінніші товари (розподільна ефективність).

До **суспільних факторів економічного зростання** відносяться вплив політичних, правових, моральних, духовно-культурних факторів, зокрема стан суспільної свідомості, культура праці та спілкування, панівні морально-етичні, релігійні настанови, а також національні традиції. Усі вони, будучи «продуктом» багатовікової історичної еволюції, хоча є суспільними факторами, суттєво впливають на ефективність функціонування матеріальних факторів і відносин економічної системи.

Залежно від того, які фактори спричиняють збільшення обсягів виробництва, розрізняють типи економічного зростання:

- **екстенсивне** – обсяг виробництва зростає лише за рахунок збільшення обсягів факторів виробництва при їх незмінній ефективності. Це означає, що економічне зростання є чисто екстенсивним, коли обсяг виробництва збільшується прямо пропорційно збільшенню кількості факторів виробництва;

- **інтенсивне** – збільшення виробничого потенціалу шляхом удосконалення техніки і технології;

- **змішаний (реальний)** – поєднання екстенсивних та інтенсивних факторів.

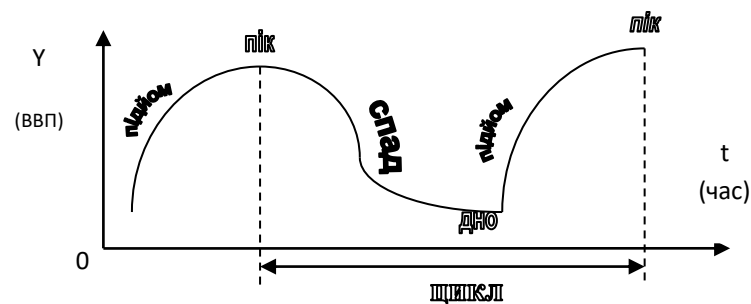
2. Суть і фази економічного циклу. Види економічних циклів.

Причини циклічних коливань в економіці

Важливою особливістю ринкової економіки є її нестабільність. Економічне зростання час від часу чергується з процесами спаду обсягів виробництва. Такі періодичні коливання свідчать про *циклічний характер економічного розвитку*.

Економічний цикл – це послідовність піднесень і спадів економічної активності протягом кількох років, тобто рух суспільного виробництва від однієї кризи до наступної, який постійно повторюється.

Діапазон одиничного циклу охоплює рух економіки від однієї найвищої точки економічного злету («буму», «піка») до іншої. У сучасній економічній літературі користуються термінологією, розробленою Національним бюро економічних досліджень США, згідно з якою цикл охоплює такі чотири фази: вершина (пік, «бум»), стиснення (спад, рецесія), дно (депресія), пожвавлення (підйом, розширення) (рис. 9.2., табл. 9.1).

Рис. 9.2. Економічний цикл

Основними макроекономічними параметрами, що характеризують стан і динаміку економічної кон'юнктури, дозволяють визначати фази циклів, є:

- обсяг ВВП;
- рівень безробіття (рівень зайнятості);
- рівень особистих доходів громадян;
- рівень завантаження виробничих потужностей;
- обсяг прибутку підприємців;
- рівень цін.

Теорія циклів розглядає класифікацію економічних циклів, їхнє групування за різними критеріями.

Класифікація (види) економічних циклів:

I. Функціональні цикли (у процесі яких економіка змінює свої параметри, не виходячи на іншу траєкторію розвитку).

II. Цикли розвитку (у процесі руху яких відбувається глибока якісна зміна структури і функціонування економіки, перехід на нову траєкторію розвитку).

Фази економічного циклу

Фаза циклу		Економічна суть
I	вершина (пік)	В економіці спостерігається повна зайнятість і виробництво працює на повну потужність (усі ресурси задіяні у виробничий процес). Рівень цін має тенденцію до підвищення, а зростання ділової активності припиняється.
II	стиснення (спад)	Виробництво і зайнятість скорочуються, проте ціни не завжди мають тенденцію до зниження. Вони падають тільки у тому випадку, коли спостерігається глибокий і тривалий спад. Усі економічні показники погіршуються. Спад завершується з початком депресії.
III	дно (депресія)	Найнижча точка спаду: виробництво і зайнятість досягають найнижчого рівня. На цій фазі відбувається просте відтворення, виробництво не збільшується, проте, і не зменшується. Поступово зростає сукупний попит і готуються умови для наступного поживавлення виробничої та комерційної діяльності.
IV	поживавлення (підйом)	Виробництво і зайнятість зростають. Рівень цін може підвищуватись, аж поки не буде досягнуто повної зайнятості і виробництво не почне працювати на повну потужність.

III. За тривалістю або періодичністю економічних циклів:

- *короткі (цикл запасів)* - 2-4-річні цикли Джона Кітчина, зумовлені змінами світових запасів золота, грошового обігу або сезонною нерівномірністю відтворення оборотного капіталу;

- *середні* – 7-11-річні цикли Клементя Жугляра, або класичні чи інвестиційні цикли, пов'язані з поновленням активної частини основного капіталу (засобів праці);

- *будівельні* – 17-25-річний цикл Саймона Кузнеця, пов'язані з періодичністю оновлення житлових будинків і деяких видів виробничих споруд;

- *довгі* – 50-60-річні цикли Миколи Кондратьєва (К-хвилі, довгі цикли кон'юнктури), пов'язані з масовим упровадженням у виробництво нових технологій.

Угорський економіст Б. Шипош знайшов таку залежність: триваліші цикли «вбирають» в себе (поглинають) коротші. Так, середні цикли Жугляра містять 2 коротких цикли Кітчина, а цикл Кузнеця – це подвоєні цикли Жугляра, відповідно, цикл Кондратьєва – це подвоєні цикли Кузнеця.

Це означає, що **циклічність в економіці** – це система циклів з жорсткими причинно-наслідковими зв'язками. Цикли одночасно є і своєрідним відхиленням від попередньо досягнутого стану економіки, і формою її переходу у новий стан.

Причини циклічних коливань в економіці. Для **коротких циклів** матеріальною основою є процеси, що відбуваються у сфері грошових відносин. Матеріальна основа **довгих хвиль** в економіці – структурне техніко-технологічне оновлення капітальних благ і підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих.

Існують різні погляди щодо **передумов середніх економічних циклів**. Серед них на увагу заслуговують такі:

- циклічні коливання, зумовлені специфікою сфери обігу - розбіжністю у часі актів продажу товарів, послуг і оплати за них (проте це лише формальна можливість, а не реальна причина);

- головна причина спаду - це суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів (К. Маркс, Ф. Енгельс та інші послідовники). Близько до цієї позиції стояли (ще до Маркса) й ті, хто економічний спад пояснював недоспоживанням значної маси людей, яке було викликане недоліками розподілу (Дж. Гобсон, Г. Мальтус);

- цикл зумовлюється співвідношенням оптимізму і песимізму в економічній діяльності людей (В. Парето, А. Пігу);

- цикл - результат технічних нововведень, що вимагає зростання інвестицій, а останні й спричиняють піднесення виробництва (Й. Шумпетер);

- циклічність зумовлюється надлишком заощаджень і нестачею інвестицій у виробництво (Дж. Кейнс);

- причиною циклів є невідповідність між грошовим капіталом і пропозицією (І. Фішер).

Узагальнюючи назвемо основні фактори циклічних коливань:

I. Екзогенний підхід – зовнішні причини (за межами економічної системи) – демографічні фактори, інновації, війни, політичні події, зміни цін на нафту, відкриття родовищ золота, покладів корисних копалин, цикли сонячної активності, погода (стихійні лиха).

II. Ендогенний підхід – внутрішні чинники (в рамках даної економічної системи) – коливання в споживчому попиті і попиті на інвестиції – це можуть бути зміни грошової маси, обмінного курсу,

маніпулювання податками і державними видатками, зміни інвестиційних (підприємницьких) і споживчих видатків, викликані змінами *раціональних очікувань*

Антициклічна політика держави являє собою сукупність заходів і методів бюджетно-податкової та кредитно-грошової політики; поділяється на три види (політика економічного зростання, політика стабілізації та політика стримування).

3. Зайнятість і безробіття в ринковій економіці. Види безробіття. Наслідки впливу безробіття на економіку

У сучасній ринковій економіці людина виконує різноманітні виробничі й економічні функції. Як живий носій продуктивної сили вона володіє безліччю якостей і властивостей, сукупністю різних потреб і здібностей. Як активному творчому суб'єкту відносин у системі сучасної економіки людині належить поліфункціональна роль.

Ефективне використання трудових ресурсів пов'язане з проблемою зайнятості. Відповідно до ЗУ «Про зайнятість населення», **зайнятість** – це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

За методикою **МОП** (Міжнародна організація праці - спеціалізована установа, нині працює при ООН, утворена в 1919 році, проголосила своєю метою вивчення і покращення умов праці та життя трудящих шляхом розробки рекомендацій з питань трудового законодавства) все населення поділяється на економічно активне й економічно неактивне.

Економічно активне населення – це населення віком 15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропонування своєї робочої сили для виробництва товарів і послуг. До економічно активних належать особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні.

Економічно неактивне населення – це особи у віці 15-70 років, які не можуть бути класифіковані як «зайняті» або «безробітні».

До складу цієї категорії належать: учні, студенти денної форми навчання; особи, що одержують пенсії за віком або на пільгових умовах; особи, що одержують пенсії за інвалідністю;

особи, які зайняті вихованням дітей та доглядом за хворими; особи, які зневірилися знайти роботу, тобто готові приступити до роботи, але припинили її пошуки, оскільки вичерпали всі можливості для її одержання; інші особи, які не мають необхідності або бажання працювати, та ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом.

У вітчизняній теорії та практиці використовується термін «трудові ресурси». **Трудові ресурси** – це частина населення країни, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна працювати в народному господарстві. Поняття «трудові ресурси» ширше, ніж поняття «економічно активне населення». Поняття «трудові ресурси» означає кількість населення, яке фізично здатне працювати. Поняття «економічно активне населення» – це та частина трудових ресурсів, що добровільно працює або хоче працювати.

Розрізняють такі види зайнятості:

Повна зайнятість означає використання всіх придатних для цього трудових ресурсів і характеризується достатністю робочих місць для тих, хто потребує оплачуваної роботи, тобто має бути забезпечена зайнятість усіх, хто бажає і здатен працювати.

Наша економічна наука зайнятими вважає осіб, які відпрацювали протягом тижня не менше 4-х годин (в особистому підсобному господарстві не менше 30-ти годин) незалежно від того, чи була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова або інша робота. Коли трудові, а разом з ними й інші ресурси використовуються повністю, економіка країни перебуває на межі своїх виробничих можливостей.

Неповна зайнятість передбачає недостатність робочих місць для бажаючих працювати, внаслідок цього певна кількість робочої сили вимушено залишається без роботи.

Часткова зайнятість – надлишкові працівники у зв'язку зі спадом виробництва, її розглядають як форму неефективного використання праці - неповний робочий день), вимушені адміністративні відпустки. Таку часткову зайнятість часто називають *прихованим безробіттям*.

Рівень зайнятості – це відносний показник, що відображає її поширеність і визначається як відношення чисельності зайнятих до загальної чисельності населення віком 15-70 років:

$$P_3 = \frac{Ч_3}{Ч_H} * 100\%$$

Зайнятість населення реалізується через конкретні *форми* залучення працівників до економічної системи:

- наймана праця за трудовою угодою (капіталістичний і державний сектори економіки, а також (частково) на підприємствах колективного сектору);
- праця осіб - співвласників кооперативних, колективних та акціонерних підприємств і організацій;
- праця громадян, зайнятих в особистому підсобному сільському господарстві;
- праця громадян, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю (будівельні роботи, ремонт, дрібна торгівля тощо);
- праця осіб, зайнятих у фермерських господарствах;
- зайняті підприємництвом;
- зайняті громадською роботою.

Важливим показником зайнятості є **раціональна зайнятість**, якій властиві такі риси: суспільно корисний характер трудової діяльності; оптимальна структура народного господарства, що забезпечує суспільний поділ праці згідно з існуючими потребами; використання сучасних досягнень науки і техніки; професійно-кваліфікаційна структура сукупної робочої сили та адекватна їй система робочих місць.

Повнота і раціональність у комплексі визначають *ефективність зайнятості*, тобто забезпечуваний нею оптимальний соціально-економічний результат у певний час і за конкретних умов.

Безробіття – соціально-економічне явище, пов'язане з перевищенням пропозиції робочої сили відносно попиту на неї, стан незайнятості частини економічно активного населення.

В Україні, згідно із Законом «Про зайнятість населення», *безробітними* вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають підходящої роботи, заробітку, зареєстровані у державній службі зайнятості та отримують відповідну грошову допомогу, дійсно шукають роботу та здатні братися до неї.

Основними видами безробіття є фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне безробіття пов'язане з професіональними, віковими, регіональними міграціями працівників. Сюди відносять

осіб найманої праці, які, покинувши попереднє місце роботи, шукають собі інше, а також осіб, які з різних причин тимчасово не працюють (зміни місця проживання, закінчення сезонної праці і таке інше). Через те, що фрикційні безробітні часто шукають ліпшої роботи або змінюють місце роботи, вони вважаються «добровільно» безробітними. До добровільного також відносять так зване *інституціональне безробіття* – небажання працювати завдяки відносно великим соціальним виплатам із бюджету, зокрема високої допомоги по безробіттю.

Усі інші види безробіття називають *вимушеними*.

Структурне безробіття – пов’язане із зміною структури попиту на споживчому ринку, тобто із структурними змінами в економіці, і потребує перекваліфікації або зміни професії.

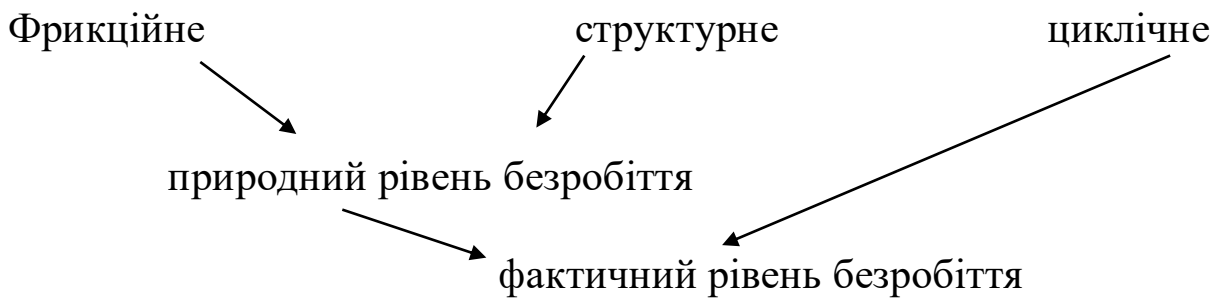
Циклічне безробіття – безробіття, викликане спадом, тобто тією фазою економічного циклу, коли виробництво і сукупний попит абсолютно скорочуються. Циклічне безробіття виходить за межі природного безробіття і є свідченням неповної зайнятості у країні.

Фактичне – таке, що реально існує на ринку праці.

Природне – це таке безробіття, при якому в економіці забезпечується повна зайнятість. Природне безробіття дорівнює сумі рівнів фрикційного та структурного безробіття. В умовах ринкової економіки повна зайнятість не означає відсутності безробіття. Західні економісти доводять, що повна зайнятість досягається тоді, коли рівень безробіття не перевищує природного рівня. А в даний час вважається, що природний рівень безробіття дорівнює приблизно 5-6 % робочої сили. Отже, якщо 94-95 % робочої сили країни зайняті, то існує повна зайнятість. Взаємозв’язок видів, природного та фактичного рівнів безробіття зображені на рис. 9.3.

Отже, люди, що мають роботу, - зайняті; люди, які не мають роботи, але шукають її, - безробітні; а ті, що не мають роботи і не шукають її, - незайняті. *Рівень безробіття* вимірюється нормою безробіття:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Ек.активне населення}} \times 100$$

Рис.9.3. Взаємозв'язок видів, природного та фактичного рівнів безробіття

Наслідки безробіття:

Економічні наслідки безробіття виражаються через закон Оукена.

Закон Оукена стверджує, що на кожен 1% зростання безробіття, коли рівень безробіття перевищує природне безробіття, знижується ВВП на 2,5 %.

Якщо рівень безробіття перевищує норму природного безробіття, то в країні існує неповна зайнятість.

Соціальні наслідки безробіття.

1. Зниження життєвого рівня працівника.
2. Зниження кваліфікації.
3. Погіршення фізичного та психологічного стану людини.
4. Утрата самоповаги та формування почуття непотрібності.

Невипадково в економічно розвинених країнах на подолання негативних наслідків безробіття витрачається 3-5 % ВВП.

Зайнятість населення та безробіття безпосередньо впливають на відтворення робочої сили, а відтворення робочої сили має зворотний вплив на зайнятість і безробіття. Працююча людина, яка одержує дохід у вигляді заробітної плати та інших форм, має можливість забезпечити нормальне відтворення робочої сили.

Розширене відтворення сукупної робочої сили суспільства – це зростання її чисельності в органічному зв'язку з підвищенням рівня кваліфікації, зростанням продуктивності праці, тривалості трудового стажу та добробуту населення. *Чинниками розширеного відтворення робочої сили є:* розширене відтворення сукупного суспільного продукту, постійне зростання обсягів суспільного виробництва; науково-технічний прогрес і постійне оновлення технології, організації виробництва, відповідні зміни у змісті і характері праці; постійне зростання потреб населення, насамперед найактивнішої працездатної його частини.

Неухильне підвищення рівня кваліфікації робочої сили є *законом її розширеного відтворення в умовах ринкової економіки*, яка спирається на досягнення науково-технічного прогресу.

Отже, відтворення робочої сили – це безперервне відновлення та підтримання фізичних сил і розумових здібностей людини, постійне відновлення й підвищення кваліфікації людей, забезпечення зростання їх загальноосвітнього та професійного рівня.

Основна проблема ринку праці України – *скорочення попиту на працю* - частіше приводить до прихованого безробіття в офіційному секторі ринку праці, зайнятості в неформальному секторі, посилення зовнішньої трудової міграції, ніж до відкритого безробіття, зареєстрованого закладами з питань працевлаштування. Повільно створюються нові робочі місця, що веде до зростання навантаження на одне робоче місце. Одночасно повільно розвивається мале і середнє підприємництво, яке в розвинених країнах забезпечує роботою значну частину населення.

У зв'язку зі змінами в галузевій структурі зайнятості загострилися регіональні проблеми зайнятості. Найбільше загострилися проблеми безробіття в регіонах двох типів. По-перше, західні області з високим природним приростом населення, де на ринок праці постійно виходить велика кількість молоді, а кількість робочих місць не лише не збільшується, а й скорочується. У цих областях найвища частка трудової (у тому числі й зовнішньої) міграції населення. По-друге, особливі проблеми зайнятості переживають так звані депресивні регіони, тобто ті, в яких високу питому вагу мають галузі, що знаходяться в кризовому стані.

Важливим для України є питання *сільського безробіття*. Падіння рівня споживання і експорту сільськогосподарської продукції вкрай загострили проблеми її збуту, і в результаті, за рівнем доходів і можливістю продуктивної зайнятості сільські жителі опинилися в більш важкому становищі, ніж городяни. До *неформального ринку праці* належать «тіньові» та дрібні підприємства, що використовують працю мінімальної кількості найманих працівників, недотримуються трудового законодавства, не сплачують податків. **Зайнятість у нетоварному секторі** означає всі види неоплачуваної роботи, результати якої споживаються самими працівниками або членами їх сімей.

Розв'язання проблем зайнятості можливе лише за формування сприятливих умов для розвитку підприємництва, стимулювання створення нових робочих місць.

4. Суть, причини та види інфляції. Соціально-економічні наслідки інфляції. Інфляційні процеси в економіці України

Інфляція – це процес зменшення купівельної спроможності грошової одиниці, знецінення грошей, що супроводжується зростанням цін на товари і послуги.

Основні причини інфляції:

- порушення пропорцій суспільного виробництва (між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, грошовою масою в обігу і сумою товарних цін);
- надмірна емісія паперових грошей;
- дефіцит державного бюджету, зростання державного боргу, зумовлене непродуктивними витратами;
- мілітаризація економіки, що відволікає значну частину ресурсів в оборонну промисловість, призводить до недовиробництва товарів народного споживання;
- збільшення податкового тягаря на товаровиробників;
- випередження темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання продуктивності праці;
- зовнішньоекономічні фактори.

Види інфляції:

1) залежно від переважаючого впливу факторів:

- інфляція попиту – порушення рівноваги між попитом і пропозицією з боку попиту;
- інфляція пропонування – зростання цін унаслідок підвищення витрат виробництва чи скорочення сукупної пропозиції.

2) за темпами зростання:

- повзуча – ціни зростають незначною мірою (до 10% на рік);
- галопуюча – ціни зростають на 10-100% на рік;
- гіперінфляція – ціни зростають на 1-2% щодня або на 500% і більше за рік.

3) за характером прояву:

- відкрита – розвивається вільно і ніким не стримується;
- прихована – держава вживає заходи, спрямовані на безпосереднє стримування цін на товари і послуги.

4) за ступенем прогнозування:

- очікувана можна спрогнозувати, помірною;
- неочікувана – раптовий стрибок цін .

5) за співвідношенням темпів зростання цін на товари:

– збалансована – ціни товарів різних груп відносно один одного не змінюються;

– незбалансована – співвідношення цін у різних товарних групах змінюється на різні відсотки і по-різному на кожний вид товару.

Стагфляція – це інфляція, що супроводжується стагнацією виробництва й одночасно зростанням рівня цін і безробіття.

Дефляція – загальне зниження середнього рівня цін в економіці.

Рівень інфляції показує, як змінилися ціни в економіці, і вимірюється за допомогою індексів цін (дефлятор ВВП, індекс цін Ласпейреса, Фішера) як різниця між значенням цього індексу за певний період (у відсотках) та 100%: **Рівень інфляції** = $I_{\text{цін}} - 100\%$.

Темп інфляції показує, як змінилася сама інфляція за певний період (прискорилась чи сповільнилась), і визначається за формулою:

$$\text{Темп інфляції} = \frac{I_{\text{пот.}} - I_{\text{баз.}}}{I_{\text{баз.}}} * 100\%$$

$I_{\text{пот.}}$ – індекс цін поточного року;

$I_{\text{баз.}}$ – індекс цін базового року.

Економічні наслідки інфляції: інфляція руйнує нормальні господарські зв'язки, посилює диспропорції в економіці; капітали переливаються з виробництва у сферу обігу, насамперед у спекулятивні комерційні структури, зростають спекуляція, тіньова економіка, корупція; порушується нормальне функціонування кредитно-грошової системи, підбиваються стимули до нагромадження грошей; поступово згортаються товарно-грошові відносини й розширюється бартер; інфляція негативно впливає на міжнародне економічне та валютно-кредитне становище країни.

Соціальні наслідки інфляції: знижує життєвий рівень усіх верств населення; знецінює попередні грошові заощадження населення в банках, страхових полісах тощо; посилює безробіття і соціальну напругу в суспільстві.

Для боротьби з інфляцією держава проводить **антиінфляційну політику**, яка передбачає: зростання виробництва і насичення ринку товарами; структурну та конверсійну перебудову економіки; обмеження емісії грошей; скорочення дефіциту державного бюджету; стимулювання нагромаджень та інвестицій; проведення обґрунтованої кредитної та податкової політики; приватизацію, розвиток підприємництва; збільшення безготівкового обігу; скорочення ставок податків; регулювання валютного курсу; ослаблення інфляційних очікувань; проведення грошової реформи конфіскаційного типу.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Поясніть поняття «розвиток», «зростання».
2. Які є типи зростання, охарактеризуйте їх.
3. Поясніть фактори впливу на економічне зростання.
4. Що таке економічний цикл?
5. Які види економічних циклів Ви знаєте?
6. Назвіть причини циклічних коливань в економіці.
7. Що таке економіки криза?
8. Назвіть причини економічних криз.
9. Що таке зайнятість з економічної точки зору?
10. Які види зайнятості ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
11. Назвіть основні форми реалізації зайнятості населення.
12. Як ви розумієте причину безробіття?
13. Які види безробіття ви знаєте?
14. Як вимірюється рівень безробіття?
15. У чому полягає суть проблеми зайнятості населення?
16. У чому суть інфляції?
17. Які види інфляції Ви знаєте?
18. Як вимірюється рівень інфляції?
19. Як вимірюється темп інфляції?
20. Охарактеризуйте соціально-економічні наслідки інфляції.

ТЕМА 10

ФІНАНСОВА СИСТЕМА КРАЇНИ. ПОДАТКИ ТА ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ

1. Суть фінансів і фінансової системи. Основні функції фінансів.
2. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг.
3. Суть і функції податків.
4. Податкова система, її роль в економічному, соціальному зростанні держави.

1. Суть фінансів і фінансової системи. Основні функції фінансів

Термін «**фінанси**» походить від латинського *finantia*, що в перекладі означає «дохід», «платіж». Спочатку цей термін уживався італійцями для характеристики руху грошей від одного власника або розпорядника до іншого. Згодом смислове навантаження терміна звузилося, і його застосовували для характеристики формування грошових надходжень до особистої каси монарха. З відокремленням державної казни від особистої власності монарха застосування цього терміна в міжнародній практиці пов'язують із системою грошових відносин у зв'язку з мобілізацією державою грошових ресурсів, необхідних для виконання нею своїх функцій: економічних, політичних, соціальних та ін.

Фінанси визначають як систему економічних відносин між державою, юридичними та фізичними особами, а також між окремими державами і міжнародними економічними інститутами й організаціями щодо акумуляції та використання грошових засобів на основі розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП) і національного доходу (НД).

Фінанси, отже, безпосередньо пов'язані з грошовими відносинами, але не тотожні їм. Так, до фінансів не належать гроші, які обслуговують особисте споживання й обмін (купівля товарів у роздрібній торгівлі, оплата комунальних послуг, особистих транспортних засобів, зв'язку, охорони здоров'я тощо). Гроші, отримані у вигляді заробітної плати чи грошового переказу від родичів, теж не є фінансами. Не є фінансами і гроші, які, наприклад, центральний банк надає у позику комерційним банкам, або гроші фізичних та юридичних осіб, що перебувають на рахунках

комерційних банків. Не належать до фінансів і гроші, отримані у спадщину або від реалізації нерухомості громадянами і т. ін. Це означає, що *гроші набувають форми фінансів, якщо вони певним чином акумулюються і з певною метою та на строго визначених засадах розподіляються і використовуються.*

Вступаючи у міжособистісні товарно-грошові відносини суб'єкти ініціюють появу фінансових відносин, що призводить до формування фінансової системи. **Фінансова система** – це вся сукупність відокремлених фінансових відносин, тісно взаємопов'язаних, на яку покладено завдання розподілу та перерозподілу ВВП країни.

Фінансовій системі притаманні такі риси:

- кожній ланці фінансової системи притаманні методи, якими вона мобілізує кошти для створення фінансових ресурсів і їх подальшого використання;
- кожна ланка фінансової системи самостійна;
- між усіма ланками фінансової системи існує тісний зв'язок;
- досконала фінансова система буде тільки тоді, коли вона буде проходити через правове коло (існування верховенства закону);

Фінансова система створена для виконання таких важливих завдань:

- найефективнішого використання фінансових ресурсів країни;
- створення оптимальних умов для створення й розподілу виробленого в країні ВВП;
- сприяння залученню в країну інвестицій;
- створення страхових фондів для непередбачуваних ситуацій.

Поділ фінансової системи на окремі ланки - явище об'єктивне, зумовлене потребами економічного розвитку. Структура фінансової системи динамічна і не може розглядатися у статичному вигляді. У процесі економічного розвитку вона може доповнюватися або деякі її ланки можуть відмирати (ставати непотрібними в період бурхливого економічного розвитку суспільства).

Фінансова система України має таку структуру:

- *державні фінанси* (до них входить: державний бюджет, місцевий бюджет, централізовані та децентралізовані фонди цільового призначення [пенсійний фонд, фонд соціального

страхування, державний інноваційний фонд, валютний фонд, державний інноваційний фонд, фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, позабюджетні фонди], державне й особисте майнове страхування, фінанси підприємств і організацій державної та комунальної форми власності, державний кредит);

- *фінанси суб'єктів господарювання* (фінанси комерційних підприємств, фінанси некомерційних організацій і установ, фінанси громадських організацій і добродійних фондів, фінанси домогосподарств);

- *міжнародні фінанси* (міжнародні фінансові відносини, фінанси міжнародних фінансово-кредитних інституцій);

- *фінансовий ринок* (внутрішній ринок [ринок грошей, ринок капіталів, ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг] та міжнародний фінансовий ринок);

- *страхові та резервні фонди* (до них відносять усю сукупність фондів фінансових ресурсів для покриття втрат, що виникли з непередбачених причин; фонди фінансового забезпечення заходів, які не були внесені до плану фінансування, але є важливими для держави).

У цілому державні фінанси характеризують державну централізацію фінансових ресурсів та підприємницьку діяльність держави. Оскільки вони за своїм змістом є основною сферою перерозподілу ВВП, а всі суб'єкти розподільчих відносин зацікавлені в оптимальності даного перерозподілу, то цим (свідомо чи не цілком свідомо) сприяють ефективності функціонування державних фінансів. Отже, сфера державних фінансів надзвичайно важлива в системі фінансових відносин держави, підлягає значному впливу сторонніх факторів, а тому спрогнозувати майбутні тенденції її розвитку – надзвичайно важке завданням для науковців-економістів.

Фінанси виконують дві основні **функції**:

1. Розподільчу.
2. Контролюючу.

Ці функції реалізуються фінансами одночасно. Кожна фінансова операція визначає розподіл суспільного продукту та національного доходу, а також контроль за цим розподілом.

Розподільча функція – це функція, яка проявляється у розподілі та перерозподілі валового внутрішнього продукту та його використанні. Її суть полягає в тому, що фінанси виступають інструментом розподілу та перерозподілу ВВП. Причому вони є основним розподільчим інструментом.

Суть **контрольної функції** в тому, що фінанси виступають інструментом контролю за формуванням і використанням доходів суб'єктів обмінно-розподільних відносин. У процесі цього контролю охоплюється вся діяльність юридичних і фізичних осіб та держави. У практичній діяльності контрольна функція знаходить свій прояв у фінансовому контролі. Необхідність контролю випливає з того, що фінансові відносини мають яскраво виражений характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше.

Існують такі *форми фінансового контролю*: державний; відомчий; внутрішній; незалежний; суспільний.

2. Державний бюджет. Бюджетний дефіцит і державний борг

Система фінансових відносин різних рівнів та інститутів, що забезпечують їхнє функціонування, утворюють фінансову систему країни. Найважливішою ланкою фінансової системи держави є державний бюджет. *Державний бюджет* – це фінансовий план утворення і використання грошових фондів держави протягом року, тобто – це баланс доходів і витрат держави, який складає міністерство фінансів.

Функції державного бюджету:

Фіскальна функція бюджету полягає у вилученні за допомогою податків та інших джерел, які мають допоміжний характер, частини доходів громадян, підприємств, установ, організацій для утримання державного апарату, виробництва суспільних благ, тобто забезпечення тих видів діяльності, які не мають власних джерел доходів (природоохоронні заходи, архіви, бібліотеки тощо), або ж мають недостатні для забезпечення належного рівня розвитку джерела фінансування (фундаментальні наукові дослідження, оперні театри, музеї тощо).

Розподільча функція бюджету полягає в тому, що акумульовані в державному бюджеті грошові засоби уряд використовує для перерозподілу, спрямовуючи їх на розвиток виробничої та соціальної інфраструктури, інвестування в капіталомісткі галузі з

тривалим строком окупності витрат, на структурну перебудову, прискорення НТП, зростання життєвого рівня населення, розв'язання соціальних проблем.

Стимулююча функція бюджету проявляється в тому, що, змінюючи базу та ставки оподаткування, використовуючи пільги, тарифи тощо, уряд здійснює стимулюючу (обмежувальну) політику, впливаючи на циклічні коливання економіки, зміну її структури тощо.

Контрольна функція бюджету виконується завдяки тому, що він у грошовому вираженні віддзеркалює відтворювальний суспільний процес, виявляє економічні пропорції, відхилення від рівноваги тощо.

Державний бюджет (місцеві бюджети) завжди складається з двох частин: доходної (надходжень) і витратної (виплат). Доходна частина показує обсяги і джерела доходів бюджету, а витратна – бюджетні видатки та їх обсяги.

Головні джерела формування надходжень до державного бюджету:

- податки;
- відрахування до державних цільових фондів;
- державна позика (внутрішня та зовнішня);
- емісія грошей;
- продаж державного майна.

Форми виплат із державного бюджету:

- **асигнування** - видатки на утримання підприємств та установ;
- **субсидії** - державна допомога організаціям, установам, громадянам;
- **субвенції** - державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку;
- **дотації** - допомога підприємствам, організаціям, установам для покриття збитків з метою підтримки.

Державне казначейство - орган, на який покладено функції:

- використання державного бюджету;
- обліку його касового виконання;
- управління державним внутрішнім та зовнішнім боргом.

Державний бюджет є головною ланкою бюджетної системи держави.

Бюджетна система України – це сукупність бюджетів різних рівнів:

- державного;
- обласних;
- бюджету міста Києва;
- міських бюджетів;
- районних;
- районних бюджетів у містах;
- сільських та селищних.

Консолідований бюджет – це об'єднаний бюджет центрального уряду і бюджети місцевих органів влади.

За **станом** розрізняють державний бюджет:

- **нормальний (збалансований)**, коли надходження і видатки бюджету врівноважені;
- **дефіцитний**, коли видатки перевищують доходи;
- **профіцитний**, коли доходи перевищують видатки.

Чи може держава витратити більше, ніж вона має? Так, за цих умов держава вдається до проведення додаткової грошової емісії, що є суто інфляційним чинником, або застосовує інше джерело фінансування бюджетного дефіциту – позику.

Насправді не всякий дефіцит державного бюджету небезпечний. Якщо він не перевищує 2-3%, він не є небезпечним; якщо ж він перевищує 3%, існує загроза інфляційних явищ в економіці (абсолютно неінфляційних чинників фінансування державного бюджету немає).

В Україні виникло явище прихованого бюджетного дефіциту, яке проявилось у невчасному та (або) неповному фінансуванні бюджетної сфери економіки. Таким чином, уряд скорочував видатки, зменшуючи відкритий дефіцит бюджету.

Причини бюджетного дефіциту:

- спад виробництва внаслідок циклічних коливань, який призводить до зниження рівня доходів (а відтак і податків), що надходять до державного бюджету;
- збільшення державних витрат на розвиток військово-промислового комплексу (ВПК), реалізацію соціальних програм, фінансування збиткових підприємств тощо;
- значний сектор «тіньової економіки», що уникає сплати податків;

- зростання витрат на утримання управлінського апарату;
- непомірні втрати, розкрадання державних ресурсів тощо.

Заходи щодо обмеження бюджетного дефіциту:

- перехід від фінансування до кредитування;
- ліквідація дотацій збитковим підприємствам;
- зменшення видатків на фінансування ВПК, соціальних програм, державне управління;
- зміна системи оподаткування.

Нагромаджена сума позичених урядом коштів для фінансування дефіциту державного бюджету утворює державний борг.

Державний борг існує у двох формах:

- ***внутрішнього*** боргу перед юридичними та фізичними особами країни;
- ***зовнішнього*** боргу перед іноземними країнами (міжнародними фінансовими організаціями, урядами іноземних країн та іноземними приватними особами й організаціями).

Вплив державного боргу на економіку:

- ***позитивний*** – у фазі економічного спаду використання державних запозичень стимулює споживчий попит, збільшує рівень зайнятості населення, сприяє зростанню рівня доходів у суспільстві, стимулює економічне зростання;
- ***негативний*** – витіснення приватного капіталу, що обмежує економічне зростання, спричиняє до перерозподілу доходів на користь власників державних облігацій, зменшення обсягу споживчого попиту, збільшення податків для обслуговування державного боргу, перекладання відповідальності за погашення боргових зобов'язань на майбутні покоління тощо.

Управління державним боргом – це система заходів держави, пов'язана з:

- вивченням кон'юнктури на ринку позичкового капіталу;
- випуском і розміщенням нових боргових зобов'язань;
- погашенням нових боргових зобов'язань;
- виплатою відсотків на позики;
- зміною строків позик;
- зміною відсоткових ставок на позики (конверсія);
- анулюванням боргу (у випадку фінансової неспроможності держави).

Держава може рефінансувати свій борг, тобто випустити нові боргові зобов'язання для розрахунку за старі.

3. Суть і функції податків

Головним джерелом доходів держави є податки.

Податки – обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня платниками податків у порядку та на умовах, визначених законодавством.

Суть податків як економічної категорії проявляється в функціях, які вони виконують:

фіскальній – створення державної скарбниці для забезпечення існування держави та її установ, органів тощо;

перерозподільній – податки є важливим інструментом розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів;

стимулюючій – вилучення податків впливає на активізацію трудової і виробничої діяльності, краще використання основних виробничих фондів, стимулювання тих чи інших галузей виробництва завдяки створенню податкових пільг. Використання податкових пільг сприяє розвитку підприємницької діяльності, закріпленню кадрів в окремих галузях господарства.

Класифікація податків

Залежно від рівня державних структур:

- *загальнодержавні* (установлюються державними органами влади вищого рівня);

- *місцеві* (установлюються місцевими органами влади та управління).

За об'єктом оподаткування:

- *податки на доходи* фізичних і юридичних осіб (заробітну плату, прибуток, ренту тощо);

- *податки на майно* (сплачуються постійно впродовж усього часу перебування майна у власності);

- *податки на споживання* (сплачуються при використанні доходів).

За принципом встановлення:

Прямі - вилучаються безпосередньо у власників майна, отримувачів доходу.

Непрямі (опосередковані) - вилучаються у сфері реалізації або споживання товарів і послуг, тобто перекладаються на споживача і не залежать від рівня доходу.

Непрямі податки поділяють на три групи: фіскальні монополії, акцизи та мито.

Фіскальні монополії - це встановлені державою ціни на товари та послуги, які забезпечують їй певні грошові надходження, тобто є своєрідним джерелом доходів держави від реалізації монополізованих товарів.

Акцизи - це непрямі податки у вигляді надбавки до ринкової ціни, яка (надбавка) належить державі.

Мито - установлюється за ввезення та вивезення товарів через кордон або за транспортування іноземних товарів на території певної країни транзитом.

У співвідношенні прямих і непрямих податків частка прямих податків у структурі податкових надходжень до державного бюджету тим більша, чим багатша держава. Це не означає другорядності непрямих податків. Останні мають багато як переваг, так і недоліків.

Переваги непрямих податків:

- швидке надходження до бюджету, оскільки оподатковуються реалізація та споживання;
- рівномірність вилучення у територіальному аспекті;
- мотиваційна роль у створенні державою умов для виробництва та реалізації як передумови стабільності податкових надходжень;
- обмеження споживання одних груп товарів та послуг і розширення інших завдяки диференціації податкових ставок державою.

Недоліки непрямих податків:

- неадекватність податків розміру доходів платників;
- непомірна обтяжливість для малозабезпечених верств населення.

В Україні переважають непрямі податки. Така ситуація пояснюється наступним:

- низьким рівнем доходів переважної більшості юридичних і фізичних осіб;
- значною часткою «тіньового» сектору економіки;
- великою кількістю збиткових підприємств;

- низьким рівнем податкової культури.

4. Податкова система, її роль в економічному, соціальному зростанні держави

Оподаткування здійснюється відповідно до певної системи, яка приймається в країні та використовується з метою реалізації функцій оподаткування.

Податкова система – сукупність чинних у країні податків, форм, принципів і методів їхньої побудови, а також інститутів та організацій, що забезпечують вилучення їх, здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства.

Основні елементах системи оподаткування:

1. Суб'єкт оподаткування – це платник податків, тобто фізична або юридична особа, котра безпосередньо перераховує суму податку до бюджету. Суб'єкт оподаткування є кінцевим платником податків і, як правило, несе юридичну відповідальність за сплату податків. Інколи він є кінцевим платником податків, проте не несе юридичної відповідальності, як це має місце у випадку непрямого оподаткування.

2. Об'єкт оподаткування – фізична чи вартісна величина, за якою нараховують податок. Це різноманітні види доходів, додана вартість продукції, товари і послуги, а також різні форми накопиченого багатства чи майна, визначені законодавчими актами.

3. Одиниця оподаткування – одиниця виміру об'єкта оподаткування, щодо якої встановлюють податкові ставки. Виражається в грошовій або натуральній формах і має переважно розрахунковий характер.

4. База оподаткування – базова вартісна величина конкретного об'єкта оподаткування, за якою нараховують податок.

5. Податкова ставка – це розмір податку на одиницю оподаткування. Розрізняють два види ставок податків: базова і відсоткова. Базова встановлюється в натуральному вигляді на базу оподаткування. Відсоткова встановлюється як певна частина від бази оподаткування. Вона поділяється на пропорційну, прогресивну і регресивну.

Пропорційна – сплаті підлягає певна, фіксована незалежно від розміру бази, частина бази оподаткування конкретного об'єкта оподаткування, виражена у відсотках. *Прогресивна* – чим більша

база оподаткування, тим більший її відсоток необхідно сплатити як податок. *Регресивна* – чим більша база оподаткування, тим менший її відсоток підлягає сплаті як податок.

Класичним прикладом прогресивного оподаткування в Україні було оподаткування доходів фізичних осіб: чим більший був дохід, тим більшу його частку треба було сплачувати як податок. Це стримувало зростання розмірів заробітної плати. Проте, як виявилось, призвело до значної тінізації виплати заробітної плати. Після реформування даного виду оподаткування було введено пропорційну ставку на доходи, яка сплачується незалежно від розміру доходу.

Зв'язок між розміром податкової ставки та обсягами податкових надходжень до бюджету дослідив американський економіст А. Лаффер. Графічне зображення цієї залежності відоме як «крива Лаффера» (рис.10.1.).

Ця крива виявляє таку ставку оподаткування, за якої податкові надходження досягають максимального обсягу. При подальшому зростанні податкової ставки нівелюються стимули до підприємництва та праці, знижується податкова база та податкові надходження до бюджету. При податковій ставці 100% держава не отримуватиме доходу, оскільки охочих працювати безоплатно немає.

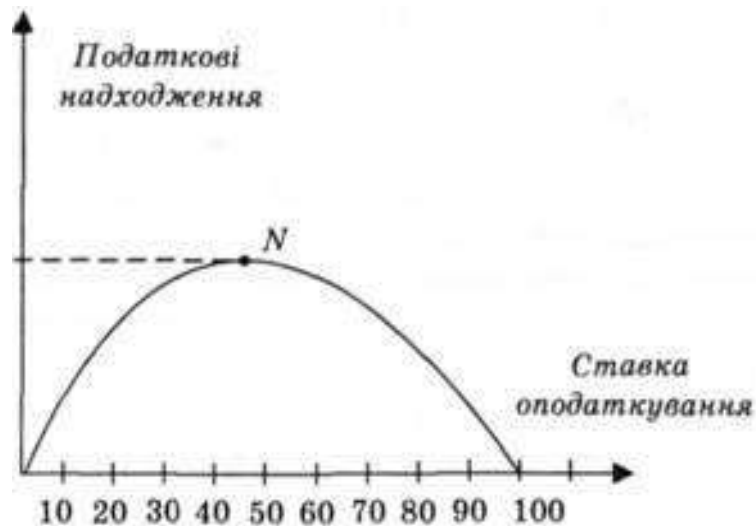

Рис.10.1. Крива Лаффера

6. Податковий період – це строк (наприклад, календарний рік), після закінчення якого здійснюється формування податкової бази: визначається її обсяг і начисляється сума податку, яку належить

сплатити. Поняття податковий період не можна ототожнювати з поняттям звітний період, тобто строк складання і подання податковим органам звітності.

7. Податкові пільги – це часткове або повне звільнення окремих фізичних і юридичних осіб від сплати податків.

Отже, податки - один із найважливіших важелів державного регулювання економіки. Через податкову політику держава може стимулювати (обмежувати) обсяги національного виробництва, ступінь ділової активності, виробництво суспільних благ. Переважна більшість суспільних зручностей оплачуються за рахунок податків. Водночас податки спотворюють кінцеві результати процесу розподілу ресурсів і деформують структуру виробництва.

Система оподаткування найліпше виконує своє функціональне призначення тоді, коли вона найменше спотворює економіку.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення категорії «фінанси», розкрийте об'єктивну необхідність їхнього виникнення.

2. Що таке «фінансова система» та як вона побудована в Україні?

3. Які завдання стоять перед фінансовою системою України в умовах реформування економіки?

4. Дайте визначення державного бюджету, розкрийте його функції.

5. Який зв'язок між бюджетним дефіцитом і державним боргом?

6. Дайте визначення податкової системи, охарактеризуйте її значення.

7. Як класифікують податки?

8. Що ілюструє крива Лаффера?

9. Які види податкових ставок Ви знаєте?

ТЕМА 11 ГРОШОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

1. Суть і функції грошей. Грошовий обіг та його закони.
2. Суть, форми та функції кредиту. Принципи функціонування кредиту.
3. Кредитна система та її структура. Функції банківської системи. Грошово-кредитна політика центрального банку.

1. Суть і функції грошей. Грошовий обіг та його закони

Гроші – це особливий товар, який виконує роль *загального еквівалента*, виступає посередником в обміні товарів і виражає економічні відносини між людьми з приводу виробництва й обміну товарів.

Основні властивості грошей:

- гроші виконують роль *загального еквівалента*, своєрідного «економічного метра», за допомогою якого решта товарів вимірюють свою вартість;
- гроші набувають *загальної споживчої вартості*, яка полягає у їхній здатності обмінюватися на всі інші товари, тобто вони мають *абсолютну ліквідність*;
- гроші *виражають певні економічні відносини*, які виникають між товаровиробниками з приводу обміну продуктами праці через ринок.

Функції грошей

1. Функція грошей як міри вартості полягає в тому, що гроші використовуються для вимірювання та порівняння вартостей товарів і послуг.

Вартість товарів і послуг можна вимірювати за допомогою кількості затраченого на їх виробництво часу або за допомогою інших товарів, але найзручніше це робити за допомогою грошей. Кожна держава в законодавчому порядку встановлює свою міру вартості, тобто грошову одиницю. Раніше, коли основою функціонування грошових систем були металеві гроші, держава при встановленні міри вартості визначала також *масштаб цін* – вагову кількість дорогоцінного металу, яка приймалася за грошову одиницю.

2. Функція засобу обігу – гроші виконують роль посередника в

обміні товарів і забезпечують їхній обіг (Т-Г-Т). Функція грошей як засобу обігу завжди поєднується з попередньою функцією міри вартості, оскільки мінова вартість товару набуває загального визначення тільки в результаті обміну товару на гроші.

3. Функція засобу платежу полягає в обслуговуванні грошима погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин. Цю функцію гроші здійснюють як у сфері товарного обігу при продажу товару в кредит, так і поза ним (заробітна плата, сплата податків, орендна плата тощо).

4. Функція нагромадження – гроші є особливим видом активів, що може вилучатися з обігу після продажу товарів і послуг, зберігатися, поступово нагромаджуватися і забезпечувати його власникові купівельну спроможність у майбутньому.

5. Функція світових грошей полягає в обслуговуванні грошима міждержавних економічних відносин, пов'язаних з розрахунками за зовнішньоторговельні операції, наданням кредитів та іншими угодами.

Сучасна економічна наука неоднозначно встановлює кількість виконуваних грошима функцій, але більшість учених вважають, що гроші сьогодні виконують три функції: засобу обігу, міри вартості, засобу нагромадження. Функція грошей як засобу платежу не виділяється окремо, оскільки вона поєднується з функцією засобу обігу, а світові гроші виконують ті ж самі функції, що й гроші в національному ринковому господарстві.

Грошовий обіг – це рух грошей у готівковій і безготівковій формах, який обслуговує реалізацію товарів і нетоварні платежі в господарстві. Обіг грошей здійснюється на основі притаманних йому законів. Одним з найважливіших є закон, який визначає кількість грошей, необхідних для обігу.

Закон грошового обігу передбачає, що протягом певного періоду, в обігу має бути певна об'єктивно зумовлена грошова маса. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обороту грошей.

За умов нерозвиненості кредитних відносин суть *закону грошового обігу* полягає в тому, що кількість грошей, які є в обігу, визначається сумою цін усіх товарів і послуг, що підлягають реалізації, поділеною на швидкість обігу грошової одиниці. Цей зв'язок можна виразити формулою:

$$M = \frac{T * Ц}{Ш},$$

де М – кількість грошей, необхідних для обігу;

Т – кількість товарів;

Ц – ціни товарів;

Ш – швидкість обороту грошової одиниці.

З розвитком кредитних відносин дана формула набула такого вигляду:

$$M = \frac{T * Ц - K + П - ВП}{Ш},$$

де К – сума цін товарів, проданих у кредит цього року;

П – платежі за кредити минулого року;

ВП – платежі, які взаємно погашаються.

Більшість сучасних західних економістів для визначення кількості грошей, необхідної для обігу, використовують рівняння американського економіста І. Фішера:

$$M * V = P * Q,$$

де М – маса грошей в обігу;

V – середня швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін на товари та послуги;

Q – кількість товарів та послуг, представлених на ринку.

Та зауважимо, що закони грошового обігу діють по-різному за функціонування повноцінних і неповноцінних грошей.

За функціонування *повноцінних грошей*, вартість яких визначається значними витратами на виготовлення їх матеріального тіла, поява в обігу певного надлишку таких грошей не викличе зміни загального рівня цін (за умови незмінності витрат виробництва на виготовлення як самих грошей, так і товарів). Такі гроші у разі появи їх надлишку в обігу просто тимчасово випадуть з нього, утворюючи скарб для своїх власників. Оскільки повноцінні гроші можуть зберігатись тривалий час без утрати своєї купівельної спроможності, то вони і лежатимуть у запасах до того моменту, коли в обігу не з'явиться дефіцит грошей, який приведе до їх зворотного залучення в обіг. Нагромадження таких повноцінних грошей (а в сучасних умовах золота) отримало назву *тезаврації*.

Тобто в умовах функціонування повноцінних грошей не рівень цін товарів залежить від кількості грошей в обігу, а навпаки, кількість грошей, які перебувають в обігу, залежить від рівня цін.

Водночас перехід до *неповноцінних грошей* зумовлює зовсім

інші наслідки. Оскільки витрати виробництва на виготовлення матеріального тіла неповноцінних грошей незначні, то випадіння їх з обігу й утворення скарбів з таких грошей за появи їх надлишку не відбувається. Це приводить до того, що в умовах, коли кількість грошей перевищує потребу їх у грошовому обігу, відбувається загальна зміна номінального рівня цін. Тобто можна говорити про те, що з переходом до неповноцінних грошей відбулась зміна механізму підлаштовування економічних параметрів і відновлення рівноваги, внаслідок чого змінюється не кількість грошей в обігу, а рівень цін товарів.

Грошова маса – це сукупність усіх грошових засобів у готівковій і безготівковій формах, які забезпечують реалізацію товарів, послуг і всі нетоварні платежі у народному господарстві.

2. Суть, форми і функції кредиту. Принципи функціонування кредиту

Ступінь зрілості ринкових економічних систем часто оцінюють за ступенем розвитку кредитних відносин, завдяки яким розв'язується ціла низка як суто економічних, так і соціальних проблем. Термін «кредит» походить від латинського слова **creditum**, що означає «позика» (від слова *credo* – «вірю, довіряю»). У сучасних умовах кредит у найзагальнішому сенсі визначають як надання грошей, товарів чи послуг у борг з наступним поверненням позички та сплатою певного відсотка за користування нею.

Існування кредиту пов'язане з позичковим капіталом.

Позичковий капітал – це грошовий капітал, який надається його власниками або розпорядниками як позика з метою отримання доходу в формі позичкового відсотка (процента). Рух позичкового капіталу називають кредитом.

Кредит – це система відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових засобів на основі повернення та платності у формі позичкового відсотка.

Звідки ж беруться тимчасово вільні грошові засоби, що створюють матеріальну основу кредитних відносин?

1. Джерелом кредитних ресурсів є грошовий капітал, що вивільняється в процесі кругообороту промислового та торговельного капіталу. Таке вивільнення зумовлене:

- *характером обороту основного капіталу*, який переносить свою вартість на заново створювані продукти й повертається до підприємця частинами, а використовується за цільовим призначенням (на оновлення основного капіталу) тільки після закінчення амортизаційного періоду;

- *характером обороту оборотного капіталу*. Так, заробітна плата видається раз або двічі на місяць, а затрати на оплату праці повертаються підприємцю з кожною партією реалізованого товару (послуги). Крім того, між реалізацією товарів і закупівлею нових матеріалів, сировини тощо теж проходить певний проміжок часу, в який відбувається нагромадження тимчасово вільних грошових засобів;

- *акумуляцією частини прибутку на розвиток та модифікацію виробництва, вирішення певних соціальних завдань*. Протягом певного періоду часу ця частина прибутку має цільове призначення і використовується як тимчасово вільний грошовий фонд.

2. Наступне джерело кредитних ресурсів – рух бюджетних засобів, цільових фондів та резервів.

3. Третім джерелом тимчасово вільних грошових засобів є грошові доходи і заощадження приватних осіб.

Щоб тимчасово вільні грошові засоби не переставали виконувати функцію капіталу, вони повинні рухатись, бо тільки рух забезпечує їхнє зростання. Наявність тимчасово вільних грошових засобів, з одного боку, та наявність суспільної потреби в їхньому використанні - з іншого, зумовлюють *об'єктивну необхідність існування кредиту*.

Принципи функціонування кредиту

Обов'язковість повернення кредиту. Тимчасове вивільнення грошових засобів робить можливим тільки тимчасове кредитування їх і передбачає обов'язкове повернення кредитних ресурсів.

Платність. Якби кредитор не мав прибутку від того, що він надає в тимчасове використання свої вільні грошові засоби, він би не ризикував ними і не позичав би їх. Платою позичальника за право тимчасового використання не свого (позиченого) капіталу є позичковий процент, який є для нього витратою. Для кредитора ж процент за кредит – це плата за те, що він ризикує своїм грошовим капіталом, який надає в позику.

Строковість. Позика має бути повернена позичальником кредиторів у строк, визначений кредитною угодою.

Історично першою суспільною формою кредиту вважають *лихварський капітал*. В умовах розвиненої ринкової економіки впродовж тривалого еволюційного розвитку кредит набув найрізноманітніших форм.

Розглянемо найважливіші з них, зауваживши при цьому, що класифікація кредиту залежить від критерію, покладеного в її основу.

За суб'єктами кредитних відносин, об'єктом позик, сферою поширення та розміром позичкового відсотка розрізняють:

1. Комерційний кредит – надається одним підприємцем іншому у вигляді продажу товарів із відстрочкою платежу. Об'єктом комерційного кредиту є товарний капітал.

Інструментом комерційного кредиту є вексель. Останній може набувати форм простого (видається позичальником на ім'я кредитора із зазначенням місця та часу видачі векселя, розміру суми, місця й часу платежу) і переказного векселя, або **тратти** (письмовий наказ кредитора позичальникові про сплату певної суми третій особі або пред'явнику). Особа, яка видає переказний вексель, називається трассантом, а особа, на користь якої виписана тратта, - ремітентом. **Мета комерційного кредиту** – прискорення реалізації товарів та втіленого в них прибутку. Величина позичкового відсотка за **комерційний кредит** нижча від банківського; входить у ціну товару та суму векселя.

2. Банківський кредит – це форма кредиту, за якою банк надає клієнтові у тимчасове використання частину власного або залученого грошового капіталу на умовах повернення та платності у вигляді банківського відсотка.

Об'єктом банківського кредиту є **грошовий капітал**. **Кредитором** - банк, а **позичальником** – домогосподарства, підприємницький і державний сектор. **Мета банківського кредиту** – отримання прибутку з позик. Банківський кредит не має цільового обмеження.

3. Споживчий кредит надається банками, фінансово-кредитними установами і торговими підприємствами приватним особам для оплати товарів довгострокового користування (холодильників, пральних машин, меблів, автомобілів тощо).

Споживчий кредит існує у двох формах: комерційного (купівля товарів у розстрочку) та банківського (грошова позика в банку для купівлі товарів довгострокового використання). Позиковий процент за цією формою кредиту досить високий.

4. Іпотечний кредит – довгострокова позика під заставу нерухомого майна (землі, житла, виробничих будівель). Його надають переважно спеціалізовані іпотечні банки під заставу нерухомого майна. У випадку несвоєчасного повернення кредиту позичальник утрачає заставлене нерухоме майно, і воно переходить у власність банку.

5. Лізинговий кредит – відносини між юридичними особами, що виникають з приводу оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди, в якій лізинговою компанією є банк, що на замовлення орендаря купує обладнання і надає його в оренду.

6. Ломбардний кредит – короткостроковий кредит під заставу рухомого майна, яке можна швидко реалізувати. Застава забезпечує повернення кредиту. Вартісна оцінка застави повинна перевищувати суму кредиту.

Якщо кредит повертається своєчасно зі сплатою відсотка, позичальник залишається власником заставленого майна. Якщо кредит не повертається в строк, право власності на заставлене майно переходить до кредитора, який, реалізуючи майно, утримує суму боргу та відсоток.

7. Державний кредит – система економічних відносин між державою в особі її органів влади чи управління, з одного боку, та фізичними і юридичними особами - з іншого, за яких держава виступає як позичальник, кредитор чи гарант.

Найпоширенішою формою державного кредиту є така, за якої **держава є позичальником грошових засобів**. Державні запозичення можуть мати як грошову форму (держава продає цінні папери: облігації, скарбничі зобов'язання, сертифікати ощадного банку), так і натуральну (хлібна або цукрова позика).

Значно рідше **держава виступає кредитором**, надаючи позику на засадах повернення, платності та цільового використання. Держава у певних випадках виступає **гарантом**, тобто бере на себе відповідальність за погашення позики чи виконання інших зобов'язань фізичних або юридичних (частіше останніх) осіб. Якщо боржник своєчасно виконує свої боргові зобов'язання перед

кредитором, гарант не несе ніяких витрат. У випадку ж невиконання позичальником своїх боргових зобов'язань держава покриває їх зі своїх централізованих грошових фондів.

8. Міжнародний кредит – це рух міжнародного капіталу, наданого державою, банком, іншою юридичною чи фізичною особою однієї країни іншій країні, банкові, юридичній чи фізичній особі іншої країни на певний строк на умовах повернення та платності. Кредиторами і позичальниками можуть також бути міжнародні організації (МВФ, МБРР та ін.), регіональні об'єднання держав (ЄБРР), асоціації виробників та експортерів товарів. У практиці міжнародних кредитних відносин подекуди застосовується безпроцентний кредит. Він надається із цільових грошових фондів, створених економічно розвиненими країнами з метою надання допомоги країнам, що розвиваються.

Функції кредиту

Перерозподільча – кредит забезпечує акумуляцію тимчасово вільних грошових ресурсів домогосподарств, підприємницького та державного сектору, перетворюючи їх у позичковий капітал, який завдяки використанню численних форм кредиту перерозподіляється на користь тих суб'єктів, які мають тимчасову потребу використання запозичених грошових засобів.

Емісійна функція виявляється у створенні нових платіжних засобів кредитними установами.

Економія витрат обігу через використання безготівкових розрахунків і заміни готівки кредитними грошима.

Прискорення процесів концентрації та централізації капіталу – кредит сприяє створенню великих підприємств і ТНК.

Регулювання макроекономічних процесів – маніпулюючи обсягом кредитних ресурсів шляхом впливу на позичкову ставку процента, норму резервування, операції на відкритому ринку цінних паперів, держава проводить стимулюючу або обмежувальну політику.

3. Кредитна система та її структура. Функції банківської системи. Грошово-кредитна політика центрального банку

Кредитна система – це система кредитних відносин, принципів і форм кредитування (функціональна структура) та сукупність кредитно-фінансових установ, які створюють, акумулюють і

надають грошові засоби на засадах кредитування (інституціональна структура). У загальному вигляді інституціональну структуру можна подати так:

- **центральний банк;**
- **комерційні банки;**
- **спеціалізовані банківські установи** (іпотечні, зовнішньоторговельні, ощадні банки тощо);
- **небанківські фінансово-кредитні установи** (страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні компанії і т. ін.).

Центральний банк – це державна установа, яка є головною ланкою кредитної системи. Його ще називають банком банків, виходячи із завдань і функцій, які він виконує.

Функції центрального банку:

- емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу;
- надання кредитів комерційним банкам;
- випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду, здійснення зарубіжних фінансових операцій;
- збереження офіційних золотовалютних резервів;
- грошово-кредитне регулювання економіки;
- загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

Комерційні банки становлять основу кредитної системи, вони проводять *різні фінансові операції*: приймають і розміщують грошові вклади, здійснюють розрахунки за дорученням клієнтів, їх касове обслуговування, ведуть рахунки клієнтів; фінансують капіталовкладення за дорученням власників або розпорядників інвестиційних коштів; випускають платіжні документи та інші цінні папери (чеки, акції, векселі, облігації тощо); купують і продають у організацій і громадян іноземну валюту; купують і продають у держави та за кордоном дорогоцінні метали, природні дорогоцінні камені тощо.

Класифікація комерційних банків

За способом формування статутного капіталу розрізняють комерційні банки без участі держави, за участю держави, за участю іноземного капіталу тощо.

Залежно від обсягу операцій, які виконують комерційні банки, їх поділяють на: **універсальні** (здійснюють усі операції) та

спеціалізовані (виконують менший обсяг операцій, обслуговують певну галузь чи сферу економічної діяльності або групу клієнтів).

Банківські операції поділяються на:

- **пасивні** – це операції, з допомогою яких створюються банківські ресурси. Комерційні банки утворюють «пасиви» за рахунок власних і залучених коштів, зокрема поточних рахунків (чек) і вкладів («строкових» - на строк і «безстрокових» - до запитання);

- **активні** – це операції, які проводять банки з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони охоплюють строкові та безстрокові позики, які банк надає своїм клієнтам;

- **комісійні**, тобто виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду – комісію, що охоплюють посередницькі операції (переведення, інкасо й акредитив).

Елементом кредитної системи є також спеціалізовані кредитно-фінансові інститути:

Ощадні банки – фінансові установи, що спеціалізуються на обслуговуванні населення, залученні грошових заощаджень громадян, наданні кредитів та інших банківських послуг;

Іпотечний банк – банк, що спеціалізується на наданні довгострокових кредитів під заставу нерухомого майна (землі, будівель тощо) та випуску заставних листів, забезпечених нерухомістю;

Інноваційний банк спеціалізується на фінансуванні й кредитуванні інноваційних проектів. Кредитування здійснюється шляхом придбання відповідних акцій та розміщення облігаційних позик;

Інвестиційний банк залучає довгостроковий позичковий капітал і надає його в розпорядження позичальникам (підприємцям, державі) через випуск облігацій та інших видів боргових зобов'язань. Він з'ясовує характер і обсяг фінансових потреб позичальників, узгоджує умови позики, вибір виду цінних паперів, визначає термін їхньої нової емісії та розміщення серед інвесторів. Інвестиційний банк є не тільки посередником між інвестором і позичальником, а й гарантом емісії та організатором ринку;

Зовнішньоторговельний банк здійснює операції з кредитування експорту та імпорту за зовнішньоторговельними

розрахунками, гарантує й обліковує векселі з експортних кредитів, наданих комерційними банками.

Крім національних кредитних інститутів, існують і міждержавні. Основні з них: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) та інші.

До складу кредитної системи входять і **небанківські фінансові інституції**, здатні акумулювати грошові засоби та розміщувати їх на засадах строковості, повернення і платності. *До них належать:*

Страхові компанії здійснюють акумуляцію грошових засобів у специфічній формі - шляхом продажу страхового захисту, який засвідчується страховим полісом (договором, свідоцтвом). Отримані страхові премії страхові компанії вкладають у цінні папери приватних підприємств та державні цінні папери.

Страхові компанії, що страхують життя, надають довгострокові кредити, а ті, що займаються ризиковими видами страхування, - короткострокові. За законодавством деяких держав страхові компанії можуть виступати самостійними суб'єктами кредитного ринку.

Пенсійні фонди – акумулюють грошові засоби у формі пенсійних внесків та нарахувань. Вони формуються як приватними підприємствами, так і державними органами.

Пенсійні фонди розрізняють за формою організації управління та за структурою активів. Так, мають місце пенсійні страхові фонди, управління якими здійснюють страхові компанії, а також пенсійні фонди, що перебувають в управлінні приватних підприємств або банків за дорученням останніх. Є також фондовані пенсійні фонди (їхні засоби інвестують у цінні папери) та нефондовані (виплата пенсій із поточних надходжень).

Фондові біржі, брокерські фірми, фінансові компанії та інші організаційні форми небанківських фінансових інститутів доповнюють структуру кредитної системи.

Монетарна (грошово-кредитна) політика – це мистецтво управління пропозицією грошей. Згідно зі статтею 1 закону України «Про Національний банк України» (від 20.05.1999, № 679-XIV), **грошово-кредитна політика** – «це комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України» .

При розробленні грошово-кредитної політики в Україні, як правило, середньострокової (5 років; термін існування одного уряду), використовуються макроекономічні показники, розраховані Кабінетом Міністрів України. Грошово-кредитну політику в Україні розробляє і реалізовує Національний банк України.

Основними інструментами (економічними засобами і методами) грошово-кредитної політики є регулювання обсягу грошової маси через загальні інструменти:

1) Визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків. Національний банк України встановлює банкам норматив обов'язкового резервування коштів. При цьому:

а) норматив обов'язкового резервування встановлюється єдиним для банків в процентному відношенні до загальної суми залучених банком коштів в національній та іноземній валюті;

б) для різних видів зобов'язань (наприклад, по короткостроковим чи довгостроковим депозитам в іноземній валюті, а також вкладам, залученим від іноземних банків чи фінансових установ), можуть встановлюватися різні нормативи обов'язкового резервування.

Регулювання норми обов'язкових резервів полягає в тому, що центральний банк установлює для всіх банків та інших депозитних установ норму обов'язкового зберігання залучених коштів на кореспондентських рахунках без права їх використання і без сплати відсотка по них. Збільшуючи норму обов'язкового резервування, НБУ скорочує обсяг надлишкових резервів банків і зменшує їх кредитну спроможність.

2) Облікову ставку – це ставка, під яку ЦБ кредитує комерційні банки.

Такі позики надаються комерційним банкам на короткий період часу з метою підтримання їхніх обов'язкових резервів на необхідному рівні і для підтримання їх у випадку неліквідності. Для комерційних банків їх боргове зобов'язання є пасивом і збільшує їх резерви та здатність кредитування. Якщо ЦБ облікову ставку підвищує, то кредит стає дорожчим і обсяг кредитів, які комерційні банки беруть у ЦБ зменшується. Цим зменшуються кредитні ресурси комерційних банків і збільшується вартість кредитів у їхній мережі. І навпаки, зменшення облікової ставки ЦБ збільшує обсяги кредитних ресурсів і пом'якшує умови кредиту. Ставки відсотків у

мережі комерційних банків знижуються, що стимулює зростання інвестицій і ВВП. У розвинених країнах зв'язок між дисконтною ставкою і позиками банків не є дуже тісним. Її результати більше залежать від комерційних банків і не завжди ЦБ може точно передбачити обсяг кредитів, які візьмуть комерційні банки.

3) Управління золотовалютними резервами. Національний банк забезпечує управління золотовалютними резервами держави, здійснюючи *валютні інтервенції*, шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках з метою впливу на курс національної валюти щодо іноземних валют і на загальний попит та пропозицію грошей в країні. Регулювання полягає в тому, що продаючи певну масу іноземних валютних цінностей, зменшуються банківські резерви і зменшується пропозиція грошей. І, навпаки, за необхідності збільшення маси грошей в обігу центральний банк купує певну масу іноземної валюти. Такі операції отримали назву валютної інтервенції. Хоч метою цих операцій є регулювання курсу національної валюти, вони опосередковано впливають на масу національних грошей в обігу.

4) Операції з цінними паперами на відкритому ринку - купівля-продаж казначейських зобов'язань, а також інших цінних паперів (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права) та боргових зобов'язань, визначених Правлінням Національного банку, з метою впливу на ресурси комерційних банків.

Основними видами цінних паперів, з якими проводяться операції на відкритому ринку, є: казначейські зобов'язання, облігації державних позик уряду і місцевих органів влади, облігації окремих приватних компаній, допущені до біржової торгівлі, а також деякі інші першокласні короткострокові цінні папери. Купуючи цінні папери, ЦБ тим збільшує пропозицію грошей, резерви комерційних банків, кредитні можливості банківської системи. При продажу цінних паперів Центральний банк скорочує резерви комерційних банків, їх кредитні можливості, а це відповідно відображається на обсязі інвестицій. На жаль, у нас фондовий ринок ще добре не сформований.

5) Емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними. Національний банк має право надавати кредити для рефінансування банку, якщо це не тягне за собою ризиків для банківської системи.

В окремих випадках загальні методи монетарного регулювання можуть доповнюватися інструментами селективного (вибіркового) впливу на діяльність банків, а саме: регламентацію умов видачі окремих видів позик різним категоріям клієнтів; установлення кредитних стель і граничних норм річного приросту позик; обмеження окремих видів банківських операцій тощо. Перевагою селективних методів є порівняно швидкий вплив на діяльність комерційних банків.

Основні типи монетарної політики:

- *рестрикційна* політика (політика «дорогих грошей»), спрямовану на обмеження обсягу кредитних операцій, підвищення рівня процентних ставок і гальмування темпів росту грошової маси в обігу. Така політика застосовується з метою боротьби з інфляцією та стабілізації грошової системи;

- *експансіоністська* політика (політика «дешевих грошей»), яка супроводжується розширенням обсягів кредитних операцій, зниженням рівня процентних ставок і загальним зростанням грошової маси. Політика грошової експансії застосовується з метою подолання спаду виробництва та пожвавлення ділової активності шляхом стимулювання інвестиційних процесів та збільшення платоспроможного попиту на товари і послуги.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому суть грошей?
2. Охарактеризуйте функції грошей.
3. Які особливості повноцінних і неповноцінних грошей?
4. У чому полягають закони грошового обігу?
5. Що таке грошова маса?
6. Чим зумовлена об'єктивна необхідність виникнення кредиту?
7. На яких принципах функціонує кредит?
8. Перелічіть джерела формування кредитних ресурсів і розкрийте їхній зміст.
9. Розкрийте двоїсту природу державного кредиту.
10. Що таке банківська система в ринковій економіці і які принципи її побудови?
11. Яка структура банківської системи України?
12. Розкрийте зміст пасивних і активних банківських операцій.

13. Яке функціональне призначення спеціалізованих банків?
14. Назвіть основні інструменти грошово-кредитної політики центрального банку.
15. Охарактеризуйте основні типи монетарної політики.
16. Який вплив на національну економіку мають міжнародні кредитні інститути? Назвіть головні з них.

ТЕМА 12

ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

1. Поняття домогосподарства. Основні статті доходів населення.
2. Функціонально-факторний та індивідуальний розподіл доходів населення. Прожитковий мінімум. Номінальна і реальна заробітна плата.
3. Диференціація доходів населення. Крива Лоренца.
4. Соціальна політика держави й основні шляхи її реалізації. Особливості соціальної політики в Україні.

1. Поняття домогосподарства. Основні статті доходів населення

Відповідно до законодавства України, *домогосподарство* – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи.

Свояцтвом називаються відносини між родичами одного з подружжя і іншим подружжям (вітчим, тещою, зятем, свекрухою і т.д.), або відносини між родичами обох з подружжя (наприклад, між дітьми, братом дружини і дітьми). Свояцтво не засноване на кровній близькості, на походженні. Воно має в своїй основі *шлюбний союз*.

Державною службою статистики України кожного року відбирається для обстеження приблизно 13 млн домогосподарств.

Функції домогосподарств – це та роль, яку вони виконують в економічному розвитку суспільства.

У будь-якій економіці домашні господарства є *постачальниками ресурсів*. У першу чергу – *робочої сили людини*, її особистої праці. Усі працездатного віку члени домогосподарства мають здатність до праці і можуть її використовувати в господарській діяльності.

Домогосподарства є власниками й інших ресурсів: *капіталу, землі* тощо. Застосовуючи майно, що є в особистому розпорядженні, з метою виробництва товарів, домогосподарство виступає постачальником таких економічних ресурсів, як *капітал і земля*.

Домогосподарства можуть постачати також *грошові ресурси*, які необхідні для організації суспільного виробництва. Вони купують акції великих промислових підприємств, кладуть гроші на депозитні рахунки, придбавають облігації тощо.

Другою важливою функцією домогосподарств є *споживання*: домогосподарства – основна видаткова група в національному господарстві.

Виділяють ще таку функцію, як *заощадження* – частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і може за певних обставин стати потужним джерелом економічного зростання країни. Щоб зрозуміти місце домогосподарств в економіці, варто розглянути рис. 12.1.

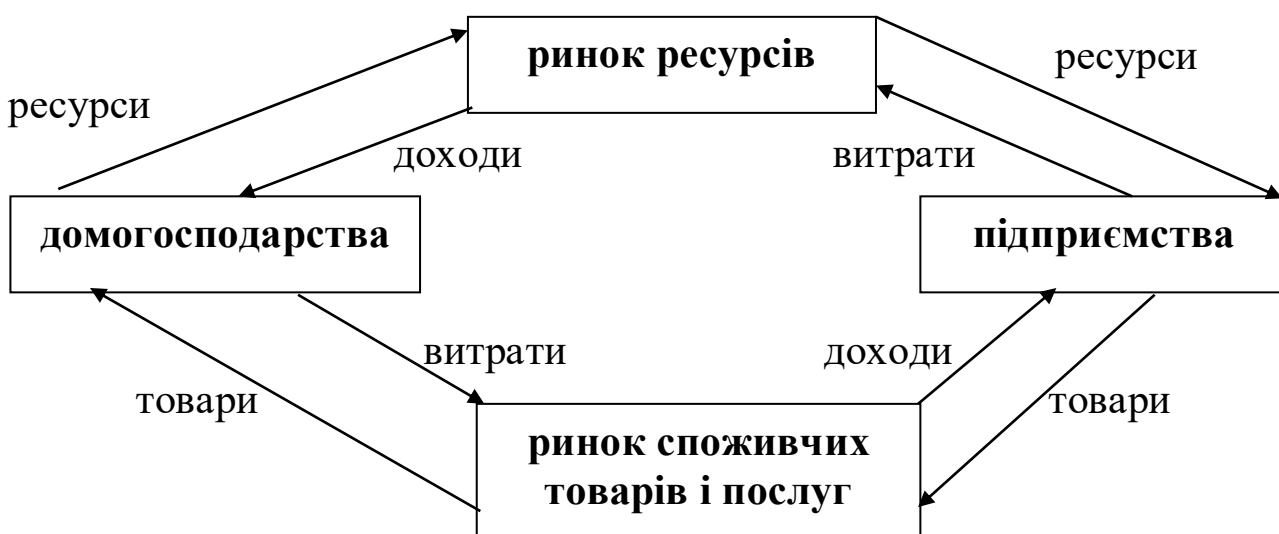

Рис. 12.1. Модель кругообігу ресурсів, продуктів, доходів і витрат

Обіг представлений двома потоками: за годинниковою стрілкою – ресурси, товари, послуги; проти годинникової стрілки – доходи, витрати.

Головне джерело доходів домогосподарств – це доходи від ресурсів, які домогосподарства поставляють суспільному виробництву.

Але цим не вичерпуються доходи, які отримують домогосподарства, треба враховувати також трансферти.

Соціальні трансферти – це прямі виплати, що здійснюються державою домогосподарствам і не пов’язані з виробництвом товарів або послуг (субсидії, допомоги по безробіттю, стипендії, пенсії тощо).

Статистика України виділяє такі статті доходів населення:

- оплата праці членів сім’ї;
- соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти;
- надходження від особистого підсобного господарства;
- доходи від власності;
- дохід з інших джерел.

Структура доходів населення за джерелами досить різноманітна і залежить від структури суспільних відносин країни, рівня розвитку продуктивних сил.

Сукупний дохід домогосподарства – це вся сума доходів, які воно отримує в грошовій чи натуральній формі з будь-яких джерел.

Доходи населення в ринковій економіці виконують такі функції:

- 1) *добробутну* – забезпечують певний рівень життя населення;
- 2) *мотиваційну* – сприяють ефективному включенню до виробничого процесу шляхом створення системи нових стимулів;
- 3) *соціальну* – формують відповідну якість життя, що охоплює умови праці, життя і відпочинку, соціальні гарантії і забезпеченість, дотримання прав людини, наявність вільного часу і можливість його ефективного використання та ін.

2. Функціонально-факторний та індивідуальний розподіл доходів населення. Прожитковий мінімум. Номінальна і реальна заробітна плата

Сукупний дохід домогосподарства не повинен бути нижчим за

прожитковий мінімум.

Відповідно до законодавства України, **прожитковий мінімум** – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Прожитковий мінімум визначається у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність.

Прожитковий мінімум використовується для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України.

Для оцінки доходів населення, крім прожиткового мінімуму, має враховуватись і *оптимальний споживчий бюджет* – вартість набору життєвих засобів, розрахована за нормами і нормативами споживання, які задовольняють *розумні раціональні потреби людей*. Цей показник використовують для оцінки досягнутого рівня життя населення і вибору найбільш ефективних шляхів його підвищення.

Крім таких понять, як оптимальний споживчий бюджет і прожитковий мінімум, для характеристики рівня забезпеченості населення використовують поняття *фізіологічного мінімуму*.

Фізіологічний мінімум – вартісна величина середньодушового сукупного доходу, що забезпечує такий рівень задоволення потреб у харчуванні, нижче якого існування людини недопустиме.

Прожитковий мінімум розподіляє домогосподарства на дві умовні групи за рівнем споживання – забезпечених і малозабезпечених.

Фізіологічний мінімум – межа, що розділяє дві найнижчі групи населення за рівнем споживання – малозабезпечених (бідних) і незабезпечених (злиднених).

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку одержує працівник за годину, день, тиждень, місяць. Вона характеризує

рівень заробітної плати незалежно від зміни цін на товари та послуги.

Однак, ціни на товари та послуги не є постійними, вони, як правило, зростають. Тому розміри номінальної заробітної плати не дають *реального уявлення про життєвий рівень працівника*. На це вказує реальна заробітна плата.

Реальна заробітна плата – це та кількість товарів і послуг, яку працівник може придбати на свою номінальну заробітну плату.

Фактори, які визначають рівень реальної заробітної плати:

- 1) розмір номінальної заробітної плати;
- 2) рівень цін на товари та послуги;
- 3) розмір сплачуваних податків.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником роботу.

Розподіл доходів дає змогу отримати уявлення про рівень життя у країні, розв'язання соціальних проблем, спосіб існування соціально-економічної системи. Є два основних підходи до розподілу доходів: *функціонально-факторний* та *індивідуальний*.

Функціонально-факторний розподіл доходів указує на спосіб, за допомогою якого грошовий дохід домогосподарств ділиться на заробітну плату, ренту, процент і прибуток. Тобто сукупний дохід розподіляється відповідно до функцій, які виконують отримувачі доходів.

Особистий (індивідуальний) розподіл доходів пов'язаний зі способом, за допомогою якого сукупний дохід суспільства розподіляється серед окремих домогосподарств. Особистий розподіл доходів між окремими домогосподарствами значно диференційований (нерівномірний).

Основні причини нерівномірності розподілу доходів населення:

- відмітності в освіті й особистих здібностях;
- нерівномірний розподіл економічних ресурсів;
- різне ставлення до ризиків;
- наявність зв'язків або дискримінації.

3. Диференціація доходів населення. Крива Лоренца

Проблема *нерівномірності* характерна як для країн з низьким рівнем розвитку, так і для найрозвиненіших. Ступінь

нерівномірності розподілу доходів можна проаналізувати за допомогою *кривої Макса Лоренца* (американ. економіст, 1876-1959 рр.) – рис. 12.2.

Як бачимо, на графіку по одній осі відкладена частка сімей з різними доходами, а по іншій – частка доходу. Якщо уявити, що доходи розподіляються рівномірно, то це означатиме, що існує абсолютна рівність, за якої, наприклад, 10% сімей одержують 10% доходу, 30% сімей – 30% доходу, 70% сімей – 70% доходу і т.д. Такий розподіл на графіку показує бісектриса *ОА*.

Реальний розподіл, як показують реальні результати його аналізу у багатьох країнах, відбувається так, що більша частина сукупного доходу розподіляється на користь меншої частини сімей. Його відображає на графіку *крива Лоренца*. Чим далі ця крива відхиляється від бісектриси, тим більший ступінь нерівності в розподілі доходів.

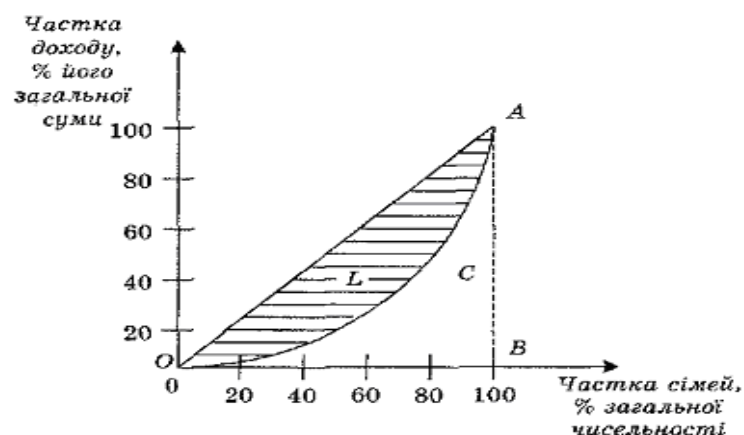

Рис. 12.2. Крива Лоренца

Важливим показником диференціації доходів населення є *коефіцієнт (індекс) Джині* (італійський економіст, 1884-1956 рр.).

Розрахунок коефіцієнта Джині пов'язаний з кривою Лоренца.

$$K_G = S_L / S_{OAB},$$

де K_G – коефіцієнт Джині;

S_L – площа заштрихованої частини графіка;

S_{OAB} – площа трикутника, утвореного бісектрисою *ОА*, відрізком *ОВ* осі абсцис і вертикальним відрізком *АВ*.

Величина коефіцієнта Джині може змінюватися від 0 (у випадку абсолютної рівності чисельник дорівнює нулю) до 1 (чисельник дорівнює знаменнику) або від 0 до 100%. Причому, чим вище значення показника, тим нерівномірніше розподілені доходи

суспільства.

З метою зменшення диференціації доходів між окремими домогосподарствами держава регулює розподіл і перерозподіл доходів:

- ✓ використовує прогресивну шкалу оподаткування;
- ✓ удосконалює систему державних трансфертних платежів;
- ✓ розширює суспільні блага.

4. Соціальна політика держави й основні шляхи її реалізації. Особливості соціальної політики в Україні

Економічна діяльність людей завжди спрямована на створення матеріальних благ, підвищення добробуту, забезпечення певної соціальної справедливості у суспільстві. Але досягнення цієї мети залежить від характеру розподілу цих благ, від отриманих кожною людиною, групою людей тих чи інших доходів.

Ринковий розподіл доходів не гарантує людині достатній рівень добробуту незалежно від наявності у неї фактора виробництва і результатів економічної діяльності. У цьому полягає так звана *«несправедливість ринку»*. Тому виникає необхідність *соціального захисту населення* або *державної соціальної політики*. Відповідно до Декларації прав людини ООН, сучасна держава має гарантувати право на такий рівень життя, який враховує забезпечення людей їжею, одягом, житлом, медичним обслуговуванням для підтримання здоров'я, власного добробуту, і право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, старості або інших випадків втрати засобів існування за незалежних від людини обставин.

З макроекономічного погляду соціальне забезпечення – це система управління соціальними ризиками з метою компенсації шкоди, зниження або запобігання їх дії на процес розширеного відтворення населення. Як соціально-економічна категорія соціальне забезпечення є відносинами щодо перерозподілу національного доходу з метою забезпечення встановлених соціальних стандартів життя для кожної людини в умовах дії соціальних ризиків.

Соціальний захист в Україні має такі основні цілі:

- забезпечення рівня життя незапрацездатного населення не нижче прожиткового мінімуму встановленого державою;

- протидія соціальному напруженню в суспільстві, що може бути зумовлене майновою, етнічною, релігійною чи іншою нерівністю.

Основними функціями соціального захисту в Україні є:

- реабілітаційна, покликана пом'якшувати наслідки бідності та інших негативних соціальних явищ;

- превентивна, яка полягає в запобіганні виникненню негативних соціальних явищ.

Соціальний захист в Україні має такі складові частини:

1. *Соціальне страхування* – захист громадян від соціальних ризиків, що впливають на їх працездатність: хвороба, каліцтво, старість, та інші випадки, передбачені законом;

2. *Соціальна допомога* – різні види соціальних виплат, дотацій, пільг, субсидій, що надаються особам, які потребують соціального захисту.

3. *Соціальна справедливість (соціальна солідарність)* – компенсація впливу непередбачуваних негативних явищ, таких як техногенні катастрофи чи природні стихійні лиха.

Також соціального захисту потребують *особи, зайняті у сфері виробничої діяльності*. Тут держава забезпечує законодавче регламентування умов праці: тривалість робочого дня (тижня); тривалість і порядок надання відпусток; установлення гарантованого рівня зарплати, її індексація тощо.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення категорії «домогосподарство».
2. Які функції виконує домогосподарство в економіці?
3. Перелічіть основні джерела доходів домогосподарств.
4. Назвіть причини нерівності в розподілі доходів домогосподарств.
5. Що ілюструє крива Лоренца?
6. Як розраховується коефіцієнт Джині?
7. У чому полягає суть соціальної політики держави? Які основні шляхи її реалізації.

ТЕМА 13

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Необхідність державного втручання в економіку. Економічні функції держави.
2. Форми і методи державного регулювання економіки.
3. Державний сектор економіки й державне підприємництво як засіб реалізації економічних функцій держави.

1. Необхідність державного втручання в економіку.

Економічні функції держави

Сучасна ринкова економіка неможлива без ефективного механізму її взаємодії з державою. Про необхідність діяльності держави в економіці говорить весь світовий досвід. Тепер немає держави, яка б не втручалася в економіку – різниця лише у ступені такого втручання.

Ринкові механізми не поширюються на окремі сфери суспільного життя. Тому можна виділити такі основні *соціально-економічні проблеми*, які не може розв'язати ринкова економіка, і *що потребують втручання держави в економіку*:

- розвиток продуктивних сил, їх ускладнення, подальше усупільнення виробництва вимагають посилення регулюючої ролі держави;
- механізм ринку не може забезпечити економіку потрібною кількістю грошей, тому одна з найголовніших функцій держави – організація грошового обігу в країні;
- держава захищає ринок від монополізації, від знищення конкуренції;
- ринковий механізм не забезпечує потреб суспільства товарами і послугами суспільного споживання (певна економічна діяльність є не вигідною для суб'єктів господарювання, тому держава здійснює будівництво шляхів, електростанцій, комунальне обслуговування будинків тощо);
- економіка ринкового типу не в змозі функціонувати без інфляції, тому держава повинна проводити ефективну антиінфляційну політику;
- ринковий механізм не розв'язує регіональні проблеми в усій їх сукупності (економічні, демографічні, соціальні, екологічні),

держава повинна проводити відповідну регіональну політику;

- ринок не забезпечує сталості макроекономічної рівноваги, звідси необхідність втручання держави, пов'язана з підтримкою цієї рівноваги;

- ринковий механізм не може розв'язати багато соціальних проблем, тому втручання держави у сферу соціальних відносин, перерозподіл доходів є необхідним (механізм перерозподілу доходів передбачає виплату з державного бюджету і позабюджетних фондів пенсій, стипендій, дотацій, різних допомог);

- ринок не у змозі без втручання держави забезпечити повну зайнятість, тому політика у сфері зайнятості – важлива функція держави;

- проблеми забруднення навколишнього середовища, наростання екологічної кризи потребують втручання держави у відносини між людиною і природою.

Економічна діяльність держави реалізується в сукупності конкретних видів діяльності, тобто функцій.

Виокремлюють три глобальні (основні) функції держави:

- ✓ забезпечення ефективності економіки;
- ✓ соціальної справедливості;
- ✓ стабільності.

Забезпечення ефективності – держава повинна, використовуючи різні економічні й адміністративні інструменти, створити такий *економічний фон*, який би забезпечував ефективне функціонування виробництва. При цьому велике значення має антимонопольна діяльність держави, гарантування максимально справедливих умов дії ринкового механізму, активізація конкуренції та ін.

Соціальна справедливість – ефективний розподіл ресурсів не забезпечує ефективного з погляду суспільного добробуту розподілу доходів. Цільовою настановою держави повинні стати не тільки показники, які характеризують досягнутий рівень виробничого потенціалу суспільства, а й ті, що визначають *рівень соціально-економічного розвитку та якості життя*: тривалість життя, ВВП на душу населення, рівень зайнятості, ступінь реалізації прав людини, стан навколишнього середовища.

Стабільність – підтримання стабільності економічної системи є першочерговою функцією будь-якої держави, оскільки

відокремлені дії багатьох сотень і тисяч господарюючих суб'єктів, зацікавлених у досягненні особистих цілей та приватних інтересів, надають ринковому господарству ознак анархічності, неузгодженості, схильності до порушень рівноваги.

Основні функції держави в економічному житті країни, які є похідними від глобальних функцій (функцій першого порядку):

- створення правової бази та суспільної атмосфери, що сприяє ефективному функціонуванню ринкової системи;
- формування конкурентного середовища та його захист;
- розподіл і перерозподіл доходів;
- розробка та здійснення державної структурної політики;
- виробництво суспільних благ;
- забезпечення розвитку фундаментальних досліджень;
- розв'язання регіональних та екологічних проблем;
- регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- стимулювання економічного розвитку, контроль за рівнем зайнятості та інфляції;
- регулювання зовнішніх ефектів ринку (екстерналій).

Коли загальний рівень витрат у приватному секторі занадто низький для *реалізації повної зайнятості* – виникає **безробіття**. Уряд зобов'язаний так доповнити приватні витрати, щоб загальний обсяг витрат – приватних і державних – був достатнім для створення повної зайнятості. Уряд повинен *підвищити власні витрати* на суспільні товари й послуги, а з іншого боку – *скоротити податки* для стимулювання доходів приватного сектору.

Інфляція виникає, коли суспільство намагається витратити більше, ніж дозволяє виробнича потужність економіки. Уряд зобов'язаний ліквідувати надмірні витрати, *скоротити власні витрати*, а також *підвищити податки* з метою скорочення витрат приватного сектору.

Приклад негативного зовнішнього ефекту: підприємство здійснює викиди в атмосферу отруйних газів, виникає ризик для здоров'я населення. Оскільки повітря нікому не належить, підприємству ніщо не заважатиме продовжувати забруднення атмосфери доти, поки не буде запроваджений спеціальний закон, що встановлює допустимі екологічні норми шкідливих викидів.

Приклад позитивного зовнішнього ефекту: учений, здійснивши відкриття, послужить на користь усьому суспільству. Що ж до самого вченого, то його власний добробут, як правило, не зросте пропорційно до економічної вартості відкриття, з чого випливає, що вільний ринок не стимулює фундаментальних наукових досліджень. Саме тому американський уряд фінансує Національний науковий фонд, уряд України – Національну Академію наук. *Урядова політика захищає патентне право.*

У реальній дійсності всі функції держави переплітаються між собою і комплексно впливають на економічну ситуацію. Державне регулювання доповнює, коригує чисто ринковий механізм. Воно повинно реалізуватися за принципом: **«Конкуренція – скрізь, де можливо, регулювання – там, де необхідно».**

2. Форми і методи державного регулювання економіки

Державне регулювання економіки – це система заходів задля здійснення підтримуючої, компенсативної та регулюючої діяльності держави заради створення нормальних умов ефективного функціонування ринку і вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й усього суспільства.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) – правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища.

Компенсативна діяльність держави покликана компенсувати (врівноважувати) недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом проведення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту незащездатних і малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо.

Регулююча діяльність держави передбачає регламентацію економічних і соціальних відносин з метою реалізації певних цілей.

Головною метою державного регулювання економіки є забезпечення економічної і соціальної стабільності та зміцнення економічної безпеки держави. **Основні цілі державного регулювання економіки:**

- раціональне використання ресурсів і досягнення макроекономічної ефективності;

- забезпечення стабільного розвитку національної економіки;
- забезпечення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку;
- реалізація соціальних цілей розвитку суспільства.

Форми державного регулювання економіки:

Бюджетно-податкове регулювання пов'язане з функціонуванням державних фінансів, формуванням державного бюджету та державними витратами і спрямоване на реалізацію цілей соціально-економічного розвитку країни.

Кредитно-грошове регулювання – діяльність держави, спрямована на забезпечення економіки повноцінною і стабільною національною валютою та регулювання грошового обігу відповідно до потреб економіки.

Адміністративно-економічне регулювання передбачає заходи адміністративного й економічного характеру, спрямовані на створення умов для функціонування ринкової системи та реалізації соціальних цілей суспільства (демонополізація, роздержавлення, приватизація, макроекономічне планування і програмування, формування системи економічних, екологічних і соціальних стандартів і нормативів, регламентування зовнішньоекономічної діяльності).

Цінове регулювання – вплив держави на ринкове ціноутворення шляхом законодавчих, адміністративних чи судових заходів з метою проведення кон'юнктурної та структурної політики, приборкання інфляції, стимулювання виробництва, його модернізації, посилення конкурентоспроможності національної економіки, пом'якшення соціальної напруги тощо.

Методи державного регулювання економіки – це сукупність способів, прийомів і засобів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Прямі методи державного регулювання економіки – методи, за допомогою яких держава безпосередньо втручається в економічні процеси:

- **держконтракт** – укладається з державними підприємствами й фінансується з державного бюджету;
- **держзамовлення** – застосовується для підприємств недержавної форми власності й зазвичай фінансується із власних джерел підприємства, а держава надає при цьому певні пільги (в

оподаткуванні, кредитуванні, гарантуванні ринку збуту тощо);

- *субсидія* – форма цільової фінансової або матеріальної допомоги держави окремим суб'єктам економіки (галузям, регіонам, фірмам, банкам, фізичним особам). Наприклад, житлові субсидії для населення;

- *субвенція* – форма грошової чи матеріальної допомоги, що надається державою в екстремальних ситуаціях (стихійне лихо, війна, економічні кризи тощо);

- *дотація* – різновид субсидій, а саме: асигнування, доплата із державного бюджету з метою збалансування бюджетів нижчих рівнів;

- *ліцензування* – видача державними органами дозволу на право займатися певним видом діяльності, у тому числі експортно-імпортними операціями тощо;

- *квотування* – встановлення державою розмірів, частки у загальному виробництві, продажу, збуті, експорті чи імпорті;

- *фіксовані ціни на товари і тарифи на послуги* – держава встановлює певний рівень цін на ті чи інші товари і тарифи на послуги;

- *встановлення державних стандартів і нормативів* – визначення єдиних вимог, норм стосовно якості, хімічного складу, фізичних властивостей, ваги, розмірів, кількості тощо.

Непрямі методи державного регулювання економіки – сукупність опосередкованих засобів державного впливу на діяльність суб'єктів економіки (система правових та економічних методів).

Правові методи – система законів і законодавчих актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання (визначають правовий простір).

Економічні методи – створення державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання і зумовлювати їхню поведінку (ставка податків, облікова ставка, митний тариф, норма амортизації тощо).

3. Державний сектор економіки й державне підприємництво як засіб реалізації економічних функцій держави

Майже три чверті століття в Україні існувала централізовано-планова економіка, характерною рисою якої був суспільно

неефективний державний сектор. Низка спроб модернізації та реформування державного сектору в межах цієї моделі не принесла очікуваних результатів, що зумовило необхідність *системної ринкової трансформації та розбудови соціально зорієнтованої ринкової економіки*.

Невід’ємною складовою ринкової трансформації виступає *реформування державного сектора економіки* – системні кількісні та якісні перетворення, спрямовані на зміну моделі державного сектору та формування нових механізмів його функціонування. Реформування державного сектору в Україні має стратегічний характер, оскільки здійснюється на тлі зміни суспільного ладу та політичної системи, що вимагає створення принципово нової системи державного управління.

Урахування світового досвіду зумовлює необхідність побудови в Україні *власної національної моделі державного сектору* в умовах ринкової трансформації вітчизняної економіки. Концептуальною основою цієї моделі має стати визнання економічної ролі державного сектору як головного представника і гаранта національних інтересів, ініціатора й локомотива інституційних перетворень, системної трансформації та економічного зростання.

Державне підприємництво – це господарська або інша підприємницька діяльність державних підприємств з виробництва благ і надання послуг суб’єктам економіки (приватним підприємствам і населенню).

Державний сектор економіки – комплекс господарських об’єктів, які повністю або частково належать центральним чи місцевим органам державної влади і використовуються державою для виконання нею економічних, соціально-культурних і політичних функцій.

До *суб’єктів господарювання державного сектору економіки* в Україні належать:

- суб’єкти, які діють на основі винятково державної власності: державні підприємства, казенні підприємства, державні акціонерні компанії (товариства) та їх дочірні підприємства;
- суб’єкти, державна частка у статутному фонді яких перевищує 50%;
- суб’єкти, державна частка у статутному фонді яких становить

величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів.

Питома вага державного сектору в економіці України наведена в таблиці 13.1.

Таблиця 13.1

**Питома вага державного сектору в економіці України
за 9 місяців 2019 р.**

№ з/п	Види економічної діяльності	Питома вага, %
	Усього	12,2
	у тому числі:	
1	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	1,4
2	Промисловість	11,6
2.1	добувна промисловість і розроблення кар'єрів	7,3
2.2	переробна промисловість	4,8
2.3	постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	35,2
2.4	водопостачання; каналізація, поводження з відходами	4,2
3	Будівництво	0,2
4	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1,0
5	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	29,7
6	Тимчасове розміщення й організація харчування	7,6
7	Інформація та телекомунікації	5,8
8	Фінансова та страхова діяльність	0,6
9	Операції з нерухомим майном	2,0
10	Професійна, наукова та технічна діяльність	59,9
11	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1,3
12	Освіта	-
13	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2,7
14	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	32,5

*Питома вага державного сектору в економіці розрахована відповідно до спільного наказу Мінекономіки, Державного комітету статистики України, Фонду державного майна України від 04.11.2003 № 307/375/1963 «Про затвердження Методики визначення питомої ваги державного сектору в економіці», на підставі показників, наданих Державною службою статистики України.

Частка державного сектору в економіці України за дев'ять місяців 2019 року становила 12,2% (про це повідомляється на сайті Міністерства розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства

України, питома вага державного сектора економіки розрахована на підставі показників, наданих Державною службою статистики України). За даними Мінекономіки, питома вага кількості суб'єктів господарювання державного сектору економіки склала 4,6%. Крім того, питома вага чистого доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) суб'єктів господарювання державного сектору економіки склала 10,7%. Питома вага середньої вартості необоротних і оборотних активів суб'єктів господарювання державного сектору економіки склала 21,4%.

Підприємства державного сектору оцінюються за критеріями мікро- і макроекономічної ефективності.

Мікроекономічна ефективність державних підприємств відображає рівень їхньої рентабельності.

Макроекономічна ефективність характеризує ступінь виконання державним сектором певних соціально-економічних функцій (завдань).

Система управління державним сектором економіки в Україні не склалася остаточно і зазнає еволюційних змін. У державному секторі активно формуються нові господарські об'єднання у вигляді інтегрованих структур.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягають недоліки ринкового регулювання економіки?
2. Як Ви можете пояснити необхідність втручання держави в процеси функціонування економічної системи?
3. Визначте роль держави в економічному житті суспільства.
4. Охарактеризуйте глобальні функції держави.
5. Які Ви знаєте економічні функції держави?
6. Дайте найповніше визначення державного регулювання економіки.
7. Що таке зовнішні ефекти (екстерналії)? Наведіть приклад позитивного і негативного зовнішнього ефекту.
8. Які Ви знаєте форми державного регулювання економіки?
9. Які є групи методів державного регулювання економіки?
10. Що таке державний сектор економіки? Його призначення.
11. Назвіть види державних підприємств.

ТЕМА 14 СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

1. Суть світового господарства й етапи його розвитку. Класифікація груп країн світового господарства.
2. Міжнародний поділ праці та його форми.
3. Міжнародна економічна інтеграція. Міжнародні інтеграційні угруповання.
4. Глобалізація як закономірний процес світогосподарського розвитку. Основні глобальні проблеми сучасності.
5. Проблеми та перспективи участі України у системі сучасного світового господарства.

1. Суть світового господарства й етапи його розвитку.

Класифікація груп країн світового господарства

Сучасний світ – це складне багаторівневе утворення. Світове господарство не можна зводити до простої суми національних економік, його сутність визначається тим *реальним зв'язком*, який існує між країнами. *Формування світового господарства* – процес тривалий і безперервний. Він розпочався відносно давно, триває зараз і буде продовжуватися в перспективі.

Світове господарство – це сукупність національних господарств, які беруть участь у міжнародному поділі праці й пов'язані між собою системою міжнародних економічних відносин.

Становлення світового господарства пов'язано з розвитком міжнародної торгівлі, тобто рухом товарів і послуг між країнами. Але світове господарство не можна ототожнювати зі світовим ринком, який є лише складовою частиною світового господарства.

Виділяють такі основні етапи розвитку світового господарства:

- 1) до середини XIX ст. – створення світового ринку;
- 2) друга пол. XIX ст. - поч. XX ст. – етап формування сучасного світового господарства, який характеризується експортом капіталу, наявністю колоніальної системи, гострими протиріччями між державами, що призводили до локальних і світових війн;
- 3) 20-30-ті роки XX ст. - до 80-х років XX ст. – даний етап характеризується протистоянням двох систем: соціалізму та

капіталізму. У 50-60-ті рр. починають розвиватися інтеграційні процеси в різних регіонах світу;

4) 80-90-ті роки ХХ ст. - до нині – набуття світовим господарством ознак єдиного цілісного утворення, яке базується на ринкових відносинах; посилення взаємозалежності національних господарств, підвищення ролі міжнародних економічних організацій.

Світове господарство належить до числа складних систем, що характеризуються великою кількістю складових елементів і рівнів.

Суб'єктами світового господарства є: національні господарства, транснаціональні корпорації, міжнародні інтеграційні угруповання, міжнародні організації.

Світова економіка як система має спільну мету – її функціонування спрямоване на задоволення людських потреб, але в різних підсистемах ця мета модифікується за різних соціально-економічних умов.

Країни світу залежно від мети дослідження можна згрупувати за різними ознаками: за площею, чисельністю населення, географічним положенням, політичним і державним ладом, рівнем соціально-економічного розвитку.

Найповніше уявлення про групи країн у світовій економіці дає інформація міжнародних організацій, членами яких є більшість країн (ООН, МВФ, Світового банку). Однак різні міжнародні організації групують країни по-різному, крім того, до складу цих організацій належить різна кількість країн.

Основні критерії виділення груп країн світового господарства:

✓ рівень соціально-економічного розвитку (ВВП на душу населення, рівень і якість життя та ін.);

✓ галузева структура ВВП і зовнішньої торгівлі (частка сфери послуг, промисловості та будівництва, сільського і лісового господарства тощо);

✓ міра розвиненості ринкових відносин.

Відповідно до названих критеріїв країни світу поділяють на три групи (класифікація ООН):

Перша група – країни з розвинутою ринковою економікою. Це країни, для яких характерна наявність ринкових відносин в економіці, високий рівень прав і свобод у суспільному і

політичному житті. Усі вони належать до *капіталістичної моделі розвитку*, щоправда, характер розвитку капіталістичних відносин має серйозні розбіжності. Рівень ВВП на душу населення у цих країнах складає 12-15 тис. доларів на рік, висока тривалість життя, високий рівень розвитку освіти, медичного обслуговування, соціального захисту, культури. Розвинені країни перебувають у стадії *постіндустріалізму*.

Найбільш потужну групу серед цих країн складають країни «Великої сімки» (G7), куди входять: США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія і Канада. Країни «Великої сімки» виробляють понад 50% світового ВВП.

Також сюди відносяться високорозвинені в економічному і науково-технічному аспектах країни Західної Європи, Австралія і Нова Зеландія. З 1997 р. економічно розвинутими стали вважатися такі держави, як Південна Корея, Гонконг, Сінгапур, Тайвань, а також Ізраїль. Отже, до числа розвинених країн входять близько 30 країн і територій.

Друга група – країни з *перехідною економікою*. Ці країни знаходяться на стадії *індустріального розвитку*. До даної групи відносять держави, що з 80-90-х рр. ХХ ст. здійснюють перехід від адміністративно-командної (соціалістичної) економіки до ринкової (тому їх часто називають постсоціалістичними). Це 12 країн Центральної та Східної Європи, 15 колишніх радянських республік, а також Монголія, Китай і В'єтнам.

У цій групі є також потужна підгрупа, що має суттєві досягнення у реформуванні власних економік. Це так звана «*група просунених країн*», до якої належать: Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія.

Країни з перехідною економікою виробляють до 10% світового ВВП (без Китаю), у тому числі колишні радянські республіки – приблизно 4%. Китай виробляє близько 12% світового ВВП.

Третя група – країни, що *розвиваються*. Це держави з ринковою економікою і порівняно *низьким рівнем економічного розвитку*. До країн, що розвиваються, відносять приблизно 130 держав. Незважаючи на значне їх число, а також на те, що для багатьох з них характерні велика чисельність населення і територія, на них припадає менше половини світового ВВП.

Верхній ешелон країн, що розвиваються, складають держави з порівняно сучасною структурою економіки, високим індексом розвитку людини, значним ВВП на душу населення. Найнижчий рівень у цій групі країн займають найменш розвинені, головна проблема яких не стільки у відсталості та бідності, скільки у відсутності відчутних економічних ресурсів для їх подолання.

Для цілей конкретного економічного аналізу країни, що розвиваються, поділяються на:

– *країни – чисті кредитори*: Бруней, Катар, Кувейт, Лівія, Оман та ін.;

– *країни – експортери енергоресурсів*: Алжир, Венесуела, Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, ОАЕ, Саудівська Аравія та ін.;

– *найменш розвинені країни*: Афганістан, Ангола, Бангладеш, Гамбія, Гвінея, Джібуті, Замбія, Камбоджа, Лаос, Сомалі, Судан, Того, Чад, Екваторіальна Гвінея, Ефіопія та інші.

2. Міжнародний поділ праці та його форми

Розвиток міжнародних економічних відносин зумовлений відмінностями між країнами у забезпеченості факторами виробництва. Це призводить, з одного боку, до міжнародного поділу праці, а з іншого – до переміщення цих факторів між країнами.

Міжнародний поділ праці (МПП) – вищий рівень суспільного поділу праці, пов'язаний з виходом останнього за межі господарства окремої країни; спеціалізація окремих країн на виробництві певних товарів для обміну ними.

До промислового перевороту (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) міжнародний поділ праці базувався, в основному, на відмінностях у *природно-кліматичних умовах виробництва*. На індустріальній стадії виробництва посилюється спеціалізація, яка ґрунтується на відмінностях країн за іншими факторами виробництва: капітал, праця, підприємницькі здібності, знання. У сучасних умовах під впливом НТР виробництво дедалі більше звільняється від залежності з боку природних умов. Головним фактором міжнародного поділу праці стають *науково-технічні досягнення*.

Фактори розвитку МПП:

- *природно-кліматичні* – різниця у величині територій,

чисельності населення, географічне розташування, нерівномірність кліматичних умов, різна забезпеченість природними ресурсами;

- *соціально-економічні* – особливості історичного розвитку, переважаючі відносини власності, рівень розвитку продуктивних сил;

- *фактори, пов'язані з НТП*, – рівень розвитку науки і техніки, ступінь морального зносу основних засобів, рівень розвитку НДДКР.

Основними формами міжнародного поділу праці є міжнародна спеціалізація та міжнародна кооперація.

Міжнародна спеціалізація виробництва – це форма міжнародного поділу праці, за якої відбувається концентрація виробництва певної продукції в окремих країнах і регулярне забезпечення нею світового ринку. Тобто, відбувається зосередження виробництва одних видів продукції в одних країнах (або на підприємствах одних країн), а інших видів продукції – в інших країнах (чи на їх підприємствах).

Основними формами прояву міжнародної спеціалізації виробництва є:

- ✓ *предметна* – виробництво готових продуктів. Так, існує спеціалізація великих фірм США, Великобританії, ФРН, Японії, а отже, і самих цих країн на виробництві окремих видів обладнання;

- ✓ *подетальна* – виробництво частин, компонентів продуктів. Набула розвитку при виробництві масової продукції: автомобілів, радіоапаратури, тракторів і поширюється на випуск двигунів, електрообладнання, підшипників, коробок передач та ін.;

- ✓ *технологічна, або стадійна спеціалізація* – здійснення окремих операцій чи окремих технологічних процесів, наприклад, зварювання, термічна обробка тощо.

Міжнародна виробнича кооперація – форма міжнародного поділу праці, яка полягає в розвитку міжнародних виробничих зв'язків, що виникають та існують між міжнародно спеціалізованими суб'єктами з метою поєднання взаємодоповнюючих процесів. Тобто це форма організації *спільного або взаємоузгодженого виробництва* за участю двох або декількох країн.

Найбільшого розвитку вона набула у машинобудуванні, електроніці, хімічній та деяких інших галузях промисловості, перш

за все у виготовленні високотехнологічної продукції. **Методи, які використовуються при налагодженні коопераційних зв'язків:**

- *здійснення спільних програм* – одна зі сторін угоди доручає іншій виконання певної роботи відповідно до встановлених термінів, обсягу, якості та інших умов або дві сторони (або більше) із різних країн об'єднуються при виконанні певних робіт чи програм;

- *спеціалізація згідно з договором* – передбачає розмежування виробничих програм суб'єктів на основі угод про спеціалізацію. Сторони, які домовляються, намагаються усунути або зменшити дублювання виробництва, а отже, і пряму конкуренцію між собою на ринку;

- *створення спільних підприємств* – це інтегрована кооперація, основою якої є спільна виробнича база та спільна власність на виготовлений продукт.

3. Міжнародна економічна інтеграція.

Міжнародні інтеграційні угруповання

Сучасному світовому господарству притаманні такі риси, як посилення взаємозалежності національних економік, розвиток регіональних інтеграційних процесів, глобалізація.

Інтернаціоналізація економіки – формування, розвиток і поглиблення економічних взаємозв'язків між країнами завдяки відкритості економік.

Транснаціоналізація – формування внутрішньокорпоративних міжнародних ринків, що охоплюють переважну частину світових потоків товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Значну та постійно зростаючу роль у сучасному світовому господарстві відіграють транснаціональні корпорації.

Транснаціональні корпорації – це компанії (корпорації), що володіють виробничими підрозділами в декількох країнах.

За визначенням Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), транснаціональні корпорації (ТНК) – це підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філіалів, при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати цього статусу. ТНК створює систему міжнародного виробництва, розподілену між кількома країнами, але *контрольовану з одного центру* – материнської компанії.

За даними ООН, тепер у світі існує більш як 65 тис. ТНК, у яких задіяно більше 74 млн. осіб. ТНК контролюють понад 50% світового промислового виробництва, 67% міжнародної торгівлі, більш як 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау, майже 90% прямих зарубіжних інвестицій.

Приклади: Siemens, IBM, Nokia, Toyota, Hyundai, Ford, Opel тощо.

Якісно новим, найвищим етапом інтернаціоналізації світової економіки є *економічна інтеграція*, яка набула розвитку через різні об'єднання країн.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і розподілу праці між національними економіками, взаємодії їх виробничих структур на різних рівнях і в різних формах.

На мікрорівні цей процес іде через взаємодію капіталів окремих господарських суб'єктів окремих країн шляхом формування системи економічних угод між ними, створення філіалів за кордоном. На міжнародному рівні інтеграція здійснюється на основі *формування економічних об'єднань держав і узгодження національних політик*.

Розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції зумовлений такими факторами: економічним розвитком країн, груп і регіонів світу в умовах нерівномірності розподілу ресурсів; закономірностями НТП; тенденціями демографічної ситуації; наявністю і необхідністю вирішення глобальних проблем; швидким розвитком транспортно-комунікаційних мереж тощо.

Економічна інтеграція розвивається від простих до більш складних форм:

Зона вільної торгівлі – пільгова зона регіонального типу, у межах якої підтримується вільна від митних і кількісних обмежень міжнародна торгівля країн, які входять у таку зону.

Митний союз – спільна митна територія двох і більше країн з повною ліквідацією мит у взаємних відносинах і з *єдиним митним тарифом відносно третіх країн*. Мета створення митного союзу: полегшити торгівлю країн-учасниць і водночас не створити додаткових перепон у торгівлі з третіми країнами.

Спільний ринок – об'єднання національних ринків декількох

країн в єдиний великий ринок з вільним переміщенням у його межах капіталів, товарів, послуг і робочої сили.

Економічний союз – об'єднання національних економік декількох країн на основі митного союзу, спільного ринку, уніфікації фінансових систем і проведення спільної валютної політики.

Політичний союз – об'єднання країн на основі укладення спільного договору з метою проведення спільної політики в усіх сферах суспільного життя.

Серед численних інтеграційних угруповань можна виокремити:

✓ у Західній Європі – Європейський Союз (ЄС), Європейська Асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ);

✓ у Північній Америці – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА);

✓ у Латинській Америці – Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛААІ), спільний ринок країн Карибського басейну (КАРИКОМ), Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР);

✓ в Азії – Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН);

✓ в Африці – Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС).

Найбільші масштаби притаманні інтеграції західноєвропейських країн у межах **Європейського Союзу**. Відправним моментом західноєвропейської інтеграції стало утворення у 1951 році Європейського об'єднання вугілля і сталі. Пізніше виникли Європейське економічне співтовариство та Євратом. На основі цих трьох співтовариств і виник сучасний Європейський Союз.

7 лютого 1992 року держави-члени Європейських співтовариств підписали Договір про Європейський Союз. З 1 листопада 1993 року Договір вступив у силу, тобто з цього моменту починається відлік часу існування Європейського Союзу. Після виходу у 2020 році Великобританії, ЄС нараховує 27 країн-учасників. Інтеграція допомогла західноєвропейському капіталу на рівні протистояти своїм основним конкурентам, перш за все США і Японії.

Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА) об'єднала США, Канаду і Мексику. Утворення даного союзу було

ініційовано переважно США під натиском американських корпорацій.

Союз Незалежних Держав (СНД) створено в грудні 1991 року, відразу після розпаду Радянського Союзу. Основне завдання – сприяння всебічному і збалансованому економічному та соціальному розвитку держав-членів у рамках спільного економічного простору, а також міждержавному співробітництву.

Чорноморське Економічне Співробітництво створено в 1992 році з метою перетворення Чорного моря в море миру, стабільності та добробуту шляхом розвитку дружніх і добросусідських відносин, з 1999 року – *Організація чорноморського економічного співробітництва*. Об'єднує 12 країн Чорноморського регіону.

ГУАМ – Організація за демократію й економічний розвиток, створена у 1997 році у складі Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова. В основі утворення цієї форми співробітництва – подібність позицій країн із подібними політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями.

4. Глобалізація як закономірний процес світогосподарського розвитку. Основні глобальні проблеми сучасності

Глобалізація (від франц. global – всеохоплюючий, такий, що охоплює всю земну кулю) – це складний багатогранний процес, який поширюється на всі явища суспільного розвитку і пов'язаний з поглибленням інтернаціоналізації світової економіки, зростанням взаємозалежності національних держав, зумовлених прискореним рухом міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталу, високих технологій тощо.

Поняття «глобалізація» увійшло в науковий обіг у 80-ті роки ХХ ст. як відображення фундаментальних перетворень сучасної світової економіки, які охоплюють усі сфери суспільного життя й формують *постіндустріальну світову цивілізацію*.

Передумови глобалізації:

- подальша інтернаціоналізація економіки, посилення її транснаціоналізації;
- крах командно-адміністративної системи, утвердження ринкового механізму у світовому масштабі на основі використання уніфікованих механізмів функціонування і розвитку;

- лібералізація торгівлі товарами, послугами, інтелектуальною власністю, прийняття єдиних правил у сфері регулювання банківських і фінансових операцій, стандартизації та сертифікації продукції тощо.

Глобальна економіка – це якісно новий стан світової економіки, яка поступово перетворюється в цілісний глобальний організм, поєднаний гігантською виробничо-збутовою мережею, глобальною фінансовою системою, планетарною інформаційною мережею тощо.

Глобальні проблеми – це всеохоплюючі проблеми, що відзначаються загальнопланетарним за своїми масштабами і значенням характером, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути розв'язані спільними діями всіх країн світу.

Глобальні проблеми є об'єктами дослідження ряду наук: світової економіки, соціології, біології, географії, екології та ін. Нині почала розвиватися *глобалістика*, яка пропонує вивчення зазначених проблем у трьох послідовних рівнях – глобальному, регіональному, національному.

Глобалістика – це самостійна галузь знань про найзагальніші, планетарні проблеми сучасного і майбутнього розвитку людської цивілізації.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений *економічний аспект* – вони впливають на структуру відтворення, динаміку економічних процесів тощо.

Специфіка глобальних проблем полягає в наявності ряду спільних рис:

- кожна з проблем і всі разом принципово важливі для майбутнього людства. Затримка з їх розв'язком являє собою смертельну загрозу цивілізації або деградацію умов життя і виробничої діяльності на Землі;

- у них проявляється поглиблення й ускладнення світогосподарських зв'язків та інтернаціоналізація інших суспільних процесів на Землі;

- їх розв'язання можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх держав і народів.

Класифікація глобальних проблем:

I. Глобальні проблеми у сфері взаємодії природи і суспільства: надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо; раціональне природокористування і збереження навколишнього природного середовища; раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору; утилізація відходів життєдіяльності тощо.

II. Глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин: відвернення світової термоядерної війни і забезпечення стабільності мирного становища; подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу; попередження локальних, регіональних і міжнародних конфліктів; ліквідація наслідків світових та локальних криз; роззброєння та конверсія військового виробництва тощо.

III. Глобальні проблеми у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього: пристосування людини до умов природного та соціального середовища, що змінюється під впливом НТР; подолання епідемій, тяжких захворювань (серцево-судинних, онкологічних, СНІДу, наркоманії, Covid-19); культурно-моральні проблеми втрати довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь; боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом; проблеми демократизації та охорони прав людини.

Найзагальнішою причиною загострення глобальних проблем є криза індустріальної цивілізації внаслідок: безсистемної, безконтрольної, безмежної утилізації природних ресурсів; низького рівня технологічної культури виробництва; максимізації, а не оптимізації темпів економічного зростання; масштабного впливу людської діяльності на навколишнє середовище й необмеженого втручання людства у біосферу; швидкої урбанізації населення планети, зростання кількості мегаполісів та агломерацій, що супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автомобілізацією; поглиблення суперечностей між світовим економічним розвитком і соціальним прогресом.

Серед глобальних проблем, що стоять сьогодні перед людством, **збереження миру** – найгостріша проблема, яка потребує невідкладного розв'язання. Гонка озброєнь у ХХ ст. набула небачених масштабів. Небезпечними темпами розгортаються такі види озброєнь, які націлені на ведення воєн у космосі. Тенденція до зростання ресурсів, що відволікаються на військові потреби, веде до

загострення економічних і соціальних проблем у багатьох країнах, негативно впливає на розвиток цивільного виробництва і рівень життя народів. За цих умов вихід може бути лише один: народи всіх країн спільно ц організовано мають здійснити ядерне роззброєння, суттєво зменшити військові витрати, подолати міжнаціональні та внутрішньонаціональні воєнні конфлікти.

Однією з важливих проблем є *ліквідація зубожіння, голоду, хвороб, безробіття і неграмотності*, які охоплюють великі зони сучасного світу. Бідність і відсталість характерні перш за все для країн, що розвиваються, де проживає майже 2/3 населення планети. Тому дану глобальну проблему часто називають проблемою *подолання відсталості країн, що розвиваються*.

Відсталість слаборозвинених країн ускладнюється *демографічною проблемою*, яка полягає в несприятливих для економічного розвитку динаміці населення та зрушень у його віковій структурі. Понад 80% приросту світового населення припадає на країни, що розвиваються.

До глобальних проблем слід віднести багато *проблем охорони здоров'я*. Становлення і розвиток системи світового господарства, на жаль, сприяє розповсюдженню страшних епідемій (у масштабі окремої країни) і пандемій (у світовому масштабі). Боротьба проти них на національному рівні виявляється малоефективною. Потрібні узгоджені міжнародні дії щодо охорони здоров'я населення.

Загострюється *екологічна проблема*. Забруднення навколишнього середовища досягло загрозливих масштабів. На початку 70-х рр. ХХ ст. виник *екологізм* як громадський рух. Незважаючи на різні підходи до захисту навколишнього середовища, учені-екологи, економісти єдині в тому, що захист природи потребує значних витрат – до 3-5% ВВП. Країни з розвинутою економікою в середньому витрачають до 1,7% свого ВВП на екологічні потреби, але цього мало, тому що величина збитків, які завдаються природному середовищу щорічно, оцінюється приблизно в 6% ВВП.

Як і раніше, гостро стоїть *проблема забезпечення людства сировиною та енергією*. Економічний розвиток більше не може базуватися на зростаючих обсягах використання сировини й енергії. Це веде до надвеликого навантаження на природні ресурси, які обмежені. У найближчій перспективі з'являться нові джерела

енергії: термоядерна енергія, енергія плазми тощо. Проте це лише потенційні джерела, а сьогодні енергоресурси беруться з традиційних розвіданих запасів. Суттєвим напрямком розв'язання енергетичної і сировинної проблеми є їх економія.

Усунення глобальних проблем можливе лише за умови невідкладності й рішучості дій, колективних і скоординованих зусиль світового співробітництва.

Основні форми міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем: реалізація спільних проектів і програм; передача технологій; виділення кредитів; участь у видобуванні та перерозподілі природних ресурсів; реформування системи ціноутворення на світові природні ресурси; надання країнам, що розвиваються, доступу на світовий ринок; загальнопланетарні та регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних організацій.

5. Проблеми та перспективи участі України у системі сучасного світового господарства

Україна як член ООН входить до держав світового співтовариства. Це означає, що вона визнає і виконує Статут ООН, міжнародне право, які регулюють міждержавні, політичні, соціальні, культурні і, безумовно, економічні міжнародні відносини. Останні мають важливе значення для економічного розвитку України. Але раціональне використання переваг міжнародних економічних відносин можливе лише у разі інтегрування економіки України у світове господарство.

Розгляд проблеми розвитку України у системі світового господарства свідчить, що її економіка має значний інтеграційний потенціал, усі підстави і значні можливості для поступового входження у світову економіку.

Серед основних *передумов інтеграції економіки України у світове господарство та отримання певного місця у системі міжнародного поділу праці* можна виокремити наступні: наявність сировинних ресурсів, родючих земель, дешевої та відносно освіченої робочої сили, рекреаційно-туристичних можливостей, значного науково-технічного потенціалу, вигідне геополітичне становище «моста» між Західною Європою й Азіатським

континентом, спільного географічного та економічного простору з країнами східної Європи.

Належне місце у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України посідає *транскордонне співробітництво*, в першу чергу економічні зв'язки західних областей з відповідними прикордонними районами Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Існують, наприклад, достатньо тісні зв'язки між Чернівецькою областю України і Сучавським повітом Румунії. Але в цілому прикордонне співробітництво у загальному обсязі зовнішньої торгівлі невелике, має місцеве значення і потребує подальшого розвитку.

Незважаючи на значні потенціальні можливості входження України у систему світового господарства, нині існують об'єктивні причини, що стримують її рух до світового ринку. Україна, як молода суверенна держава ще не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з країнами світового співтовариства. Крім того, значною перешкодою є те, що Україна, як частина, що входила у минулому до складу СРСР, певною мірою ліквідувала структури, за допомогою яких здійснювалася загальносоюзна зовнішньоекономічна діяльність. А нових органів, які можуть проводити на всіх рівнях національну зовнішньоекономічну політику України, ще недостатньо. Відбувається процес формування відповідних структурних елементів на рівні міністерств, відомств, об'єднань підприємств, територіальних органів державної влади, які мають сприяти виходу на міжнародну арену.

Україна є членом таких міжнародних економічних організацій, як МВФ, Світовий банк, Світова організація торгівлі (СОТ) та ін. У цих організаціях Україна може не тільки проводити політику захисту своїх економічних інтересів, але й сама впливати на хід подій у світовій економіці. Але головні причини стримування руху України до світових ринків сьогодні – це, насамперед, наслідки глибокої загальної кризи; низький рівень якості продукції, яка випускається та неконкурентоспроможність її на світових ринках; недосконалість системи управління зовнішньоекономічними відносинами і відсутність чіткої й сталої бази для них.

В останні роки Україна крокує у напрямі відкритості зовнішньому світові, проте процес становлення національного

зовнішньоекономічного механізму йде суперечливо і з певними труднощами. І це пояснюється не лише внутрішніми проблемами самої України, а й наявними у світі складними зовнішньоекономічними умовами, гострою конкуренцією на світових ринках. Щоб успішніше витримати значну конкуренцію, зберегти та розширити ринки збуту своєї продукції, Україні насамперед необхідно:

- нарощувати ефективність економіки, що базується на ринкових відносинах;
- удосконалювати концепцію зовнішньоекономічних зв'язків держави;
- забезпечити впровадження ціноутворюючих принципів на базі світових цін;
- усіляко підсилювати експорту спрямованість у зовнішній торгівлі, особливо у сфері поставок продукції машинобудування, галузей високих технологій;
- удосконалювати механізм валютно-фінансових відносин;
- приділити серйозну увагу підготовці кадрів для зовнішньоекономічної сфери.

Сьогодні високим критеріям світового ринку повинні відповідати не тільки окремі товари, підприємства, а й національна виробнича система і господарський механізм країни. Тому на сучасному етапі розвитку України законодавча й виконавча влада повинні у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності національної економіки бачити одну з найважливіших цілей економічної політики держави на найближчу перспективу.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте основні етапи розвитку світового господарства.
2. У чому полягає суть міжнародного поділу праці?
3. Наведіть приклади відомих у світі інтеграційних угруповань. Членом яких інтеграційних угруповань є Україна?
4. Що означає термін «глобалізація»?
5. Як класифікують глобальні проблеми?
6. Охарактеризуйте основні глобальні проблеми сучасності.

ТЕМА 15

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ, ПРОЦЕСИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

1. Міжнародні економічні зв'язки та їх форми.
2. Міжнародна торгівля та її види. Зовнішньоторговельна політика держави. Протекціонізм і вільна торгівля.
3. Сутність і форми міжнародного руху капіталу. Міжнародні валютно-фінансові відносини.
4. Міжнародна трудова міграція. Міжнародне наукове співробітництво.

1. Міжнародні економічні зв'язки та їх форми

Міжнародні економічні відносини – система економічних зв'язків з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання, що вийшли за межі національних господарств. Розвиток міжнародних економічних відносин базується на міжнародному поділі праці.

Міжнародні економічні відносини, в основному торговельні, існували ще до виникнення світового господарства, але мали міждержавний, вузькорегіональний характер (наприклад, Європа – Близький Схід, Європа – Північна Африка). З виникненням і розвитком світового господарства міжнародні економічні відносини розширюють і поглиблюють сферу свого існування, набувають глобального характеру.

Форми міжнародних економічних відносин:

- ***міжнародна торгівля*** – це форма міжнародних економічних відносин, яка передбачає переміщення товарів і послуг за межі, позначені державними кордонами. Основними показниками міжнародної торгівлі є: величина загального експорту та імпорту країн, торговельне сальдо країн, питома вага експорту (імпорту) країни в загальному світовому експорті (імпорті) та ін.;

- ***міжнародна торгівля послугами*** – це система міжнародних відносин обміну, які існують на основі міжнародного поділу праці та інших форм МЄВ, де основним товарним об'єктом виступають різноманітні види послуг. Основні види послугових відносин: міжнародні відносини з надання послуг фінансового характеру (міжнародний лізинг, міжнародний факторинг, міжнародний форфейтинг, міжнародний френчайзинг); міжнародний ринок

професійних послуг; міжнародний консалтинг;

- **міжнародний рух капіталу** – переміщення капіталів між країнами в пошуках вигіднішої сфери їх використання. Вивіз капіталу вигідний не лише його експортеру, а й приймаючій країні. Іноземні інвестиції сприяють розширенню виробництва, збільшенню кількості робочих місць, отриманню нових технологій. Стимулюючий вплив справляє вивіз капіталу і на розвиток міжнародної торгівлі;

- **міжнародна міграція робочої сили** – полягає у переливанні трудових ресурсів з одних країн в інші і виражає процес перерозподілу трудових ресурсів між ланками світового господарства; виразником цих відносин є трудова міграція. Виникають відносини з приводу купівлі-продажу робочої сили, але участь у цьому процесі беруть суб'єкти з різних країн;

- **міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини** - система відносин, пов'язаних з функціонуванням грошей як світових грошей;

- **міжнародне виробниче та науково-технічне співробітництво** – це форма міжнародних економічних відносин, що являє собою систему економічних зв'язків у сфері науки, техніки, виробництва. Воно існує на основі спільних, наперед вироблених та узгоджених намірів, закріплених у міжнародних економічних договорах та угодах. Тут можна виділити такі види: відносини з приводу патентування і використання відкриттів у вигляді науково-технічного ліцензування; міжнародний інжиніринг; відносини з приводу передачі знань (міжвузівські відносини); відносини з приводу обговорення результатів наукових досліджень (проведення наукових симпозіумів, конференцій, семінарів);

- **міжнародні транспортні відносини** – це форма міжнародних економічних відносин, які виникають між суб'єктами світової економіки з приводу переміщення (перевезення) вантажів і людей з одних країн в інші. Основні види таких відносин зводяться до видів перевезення: міжнародні водні (річкові та морські) перевезення; міжнародні повітряні перевезення; міжнародні сухопутні (залізничні, автомобільні, трубопровідні) перевезення; транспортно-експедиторські операції.

Сучасний рівень міжнародних економічних відносин характеризується:

- трансформацією двосторонніх міжнародних економічних відносин у багатосторонні, значним поглибленням міжнародного поділу праці у світовому господарстві;
- зростанням масштабів і якісними змінами характеру традиційної міжнародної торгівлі – із суто комерційної вона перетворюється в інструмент обслуговування національних виробничих процесів;
- інтенсифікацією і глобалізацією міграції капіталу;
- активним обміном науково-технічними знаннями, прискореним розвитком сфери послуг;
- помітним зростанням масштабів міграції робочої сили;
- прискоренням і розширенням процесів інтеграції економік країн і регіонів.

2. Міжнародна торгівля та її види. Зовнішньоторговельна політика держави. Протекціонізм і вільна торгівля

Світова (або міжнародна) торгівля являє собою сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Міжнародна торгівля – це форма міжнародних економічних відносин, яка передбачає переміщення товарів і послуг за межі, позначені державними кордонами.

Головна тенденція в розвитку торгівлі товарами полягає в тому, що в загальному товарообороті збільшується частка готових промислових виробів за відповідного зменшення питомої ваги сировинних товарів. Ще однією тенденцією є те, що одним з найбільш швидкозростаючих секторів світового ринку є *ринок послуг*.

Основними видами міжнародної торгівлі є: традиційна торгівля, торгівля продукцією в рамках кооперації, зустрічна торгівля.

Традиційна торгівля - це торгівля між: суб'єктами різних національних економік за традиційними правилами, тобто за формулою: товар - гроші.

Торгівля продукцією в рамках кооперації – це спосіб реалізації продукції між суб'єктами міжнародної виробничої кооперації, котра здійснюється, як правило, в пільговому режимі.

Зустрічна торгівля – це сукупність міжнародних торговельних угод, за укладання яких закупівля продукції супроводжується

зворотним постачанням товарів з метою досягнення балансу експортно-імпортних операцій.

Основні показники міжнародної торгівлі: величина загального експорту та імпорту країн, торговельне сальдо країн, питома вага експорту (імпорту) країни в загальному світовому експорті (імпорті) та ін.

Експорт – продаж товарів, що передбачає їх вивіз за кордон. **Імпорт** - купівля товарів, що передбачає їх ввіз із-за кордону. Загальна сума експорту та імпорту становить *зовнішньоторговельний оборот*.

Платіжний баланс – статистичний звіт за певний проміжок часу (місяць, квартал, рік), який показує співвідношення між сукупними надходженнями з-за кордону та платежами за кордон.

Торговельний баланс – статистичний звіт, у якому віддзеркалюються платежі з експорту та імпорту товарів за певний проміжок часу. *Торговельне сальдо* - різниця вартісних обсягів експорту та імпорту. Якщо вартість вивезених товарів перевищує вартість увезених, сальдо вважається позитивним (активним), за зворотного співвідношення - від'ємним (пасивним). Пасивне сальдо торговельного балансу негативно позначається на економічному стані країни та її зовнішньоекономічних позиціях.

Види зовнішньоторговельної політики держави:

- **Протекціонізм** – це політика обмеження імпорту, що проводиться з метою захисту національної економіки, стимулює розвиток вітчизняного виробництва. Інструменти політики протекціонізму поділяються на тарифні та нетарифні. *Тарифні методи* пов'язані з митними зборами, а *нетарифні* - з ліцензуванням і квотуванням експортно-імпортної діяльності.

- **Свобода торгівлі** – це зовнішньоторговельна політика, яка не обмежується жодними протекціоністськими бар'єрами. За її проведення держава утримується від безпосереднього впливу на зовнішню торгівлю і дозволяє їй розвиватися під впливом попиту та пропонування.

Традиційно вважалось, що найбільше інтересам країни відповідає політика вільної торгівлі, яка сприяє економічному розвитку і світовій економіці в цілому, стимулює конкуренцію й обмежує монополію, розширює коло товарів і послуг, що пропонуються споживачам. Проте в економічній дійсності

абсолютно вільної торгівлі не існувало ніколи. Уряди усіх країн тією чи іншою мірою використовують певні обмеження на шляху руху міжнародних потоків товарів і послуг.

3. Суть і форми міжнародного руху капіталу.

Міжнародні валютно-фінансові відносини

Міжнародний рух капіталу (міжнародна міграція капіталу) – переміщення капіталів між країнами в пошуках вигіднішої сфери їх використання.

Вивіз капіталу здійснюється у трьох основних формах: експорт підприємницького капіталу, експорт позичкового капіталу, міжнародна економічна допомога.

Експорт підприємницького капіталу означає його вкладення в промислові, сільськогосподарські, транспортні та інші підприємства за кордоном шляхом нового будівництва або купівлі існуючих підприємств, придбання частини їх акцій.

Позичковий капітал експортується у вигляді грошових кредитів уряду або підприємствам інших країн, вкладення грошей на банківські рахунки за кордоном.

Міжнародна економічна допомога виступає у вигляді грантів, субсидій тощо для отримання безоплатних консультацій та інженерної допомоги, поставки обладнання, стажування і навчання за кордоном.

Основними рисами сучасної міжнародної міграції капіталів можна вважати: підвищення ролі держави у вивозі капіталу; посилення міграції приватного капіталу між промислово розвинутими країнами; збільшення частки прямих зарубіжних інвестицій, що забезпечують контроль інвестора над закордонними підприємствами.

Серед найбільших експортерів капіталу - США, Великобританія, Франція, Німеччина, Японія, Гонконг. З усього обсягу експорту прямих зарубіжних інвестицій більше ніж 90% припадає на розвинуті країни світу, які одночасно є й основними його імпортерами. Про це свідчить той факт, що майже 70% загального обсягу міжнародного інвестування припадає на тріаду США - Європейський Союз - Японія.

Серед країн, що розвиваються, найбільшим регіоном розміщення іноземного капіталу є Південна і Північно-Східна Азія, а також Китай.

Міжнародні валютні відносини як форма міжнародних економічних відносин являють собою систему відносин, пов'язаних з функціонуванням грошей як світових грошей.

Валютні відносини здійснюються на національному та міжнародному рівнях. На національному рівні вони охоплюють сферу національної валютної системи.

Національна валютна система є формою організації валютних відносин країни, що визначається її валютним законодавством.

Національні валютні системи виникли історично першими, а їх особливості визначаються рівнем розвитку і специфіки економіки зовнішньоекономічних зв'язків конкретної країни. З'єднуючою ланкою між національними валютними системами виступають валютний паритет і валютний курс.

Валютний паритет – це співвідношення між валютами різних країн, що встановлюється законодавчо, а **валютний курс** – це ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошовій одиниці іншої країни. Валютні паритети складають основу валютних курсів, але останні можуть не збігатися з паритетом. В умовах «золотого стандарту» валютні паритети визначалися шляхом співвідношення золотого вмісту грошових одиниць, нині - на основі спеціальних прав запозичень (СПЗ).

До важливих характеристик валюти належать здатність валюти обмінюватись на інші валюти, або конвертованість. *Конвертована валюта* – це національна грошова одиниця, що має здатність вільно (через купівлю-продаж) обмінюватись на іноземні валюти, виконувати функції світових грошей, тобто вільно використовуватись у міжнародному платіжному обігу для здійснення міжнародних розрахунків.

Валютний ринок – це система соціально-економічних та організаційних відносин купівлі-продажу різних іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах. Найбільші міжнародні валютні ринки діють у Лондоні, Нью-Йорку, Парижі, Франкфурті-на-Майні, Токіо, Гонконгу, Бахрейні, Сінгапурі.

Міжнародна валютна система - це форма організації валютних відносин у межах світового господарства. Основними

елементами міжнародної валютної системи є: національні і колективні резервні валюти; склад і структура міжнародних ліквідних активів; умови взаємної конвертованості валюти; форми міжнародних валютних ринків і світових ринків золота; міждержавні організації, що регулюють валютно-фінансові відносини (МВФ, МБРР та ін.).

Головна функція міжнародної валютної системи – ефективне опосередкування платежів за експорт та імпорт між окремими країнами і створення сприятливих умов для розвитку міжнародної системи виробництва й поділу праці.

Міжнародні валютно-фінансові організації – це інститути, створені на основі міждержавних угод з метою регулювання міжнародних економічних відносин. Провідними з міжнародних валютно-фінансових організацій є: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) був заснований у 1945 р. на основі рішень Бреттон-Вудської конференції і має статус спеціалізованого закладу ООН. МВФ є міжурядовою валютно-кредитною організацією, діяльність якої спрямована на сприяння розвитку міжнародних економічних відносин, особливо фінансово-кредитних і торговельних.

Світовий банк - це міжнародний інвестиційний інститут. Позики Світовим банком, як правило, надаються під низький процент на 15-20 років і мають п'ятирічний період. Позики одержують країни, що розвиваються, які продемонстрували певні можливості щодо економічного зростання і соціального прогресу. Статутом Світового банку передбачено, що його кредитні ресурси спрямовуються виключно на розвиток виробництва, приватного сектору економіки, малого бізнесу, а також на підтримку міжнародних зусиль з охорони довкілля.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) - це спеціалізований заклад ООН, міждержавний інвестиційний інститут. Мета діяльності - сприяння країнам-членам у розвитку їх економіки шляхом надання довгострокових позик і кредитів, гарантування приватних інвестицій.

4. Міжнародна трудова міграція. Міжнародне наукове співробітництво

Міжнародна трудова міграція - це форма міжнародних економічних відносин, яка полягає у переливанні трудових ресурсів з одних країн в інші і виражає процес перерозподілу трудових ресурсів між ланками світового господарства.

Причинами міграції робочої сили є фактори як економічного, так і неекономічного характеру. До причин *неекономічного типу* відносять: політичні, національні, релігійні, расові, сімейні. *Економічні причини* пов'язані з відмінностями економічного рівня розвитку окремих країн, зокрема: низький рівень життя, масове безробіття, рівень заробітної плати. Важливим фактором міжнародної трудової міграції є вивіз капіталу, функціонування міжнародних корпорацій.

Міжнародна трудова міграція має, як правило, тимчасовий характер і називається *звратною міграцією*. Вона поділяється на три види: тимчасова (робота за контрактом на певний термін), сезонна, маятникова.

За рівнем кваліфікації міжнародна трудова міграція поділяється на: міграцію кваліфікованих працівників і міграцію некваліфікованої робочої сили.

Залежно від мотивів виділяють добровільну і примусову міграцію (наприклад міграція біженців). Можна говорити про існування легальної та нелегальної міграції.

На світовому ринку трудових ресурсів склалися чітко визначені центри міграції робочої сили. Двома традиційними з них є США - Канада та Західна Європа. У 1960-70-ті рр. формуються нові полюси економічного зростання, що привело до виникнення нових регіональних центрів тяжіння робочої сили. До них відносять: країни-експортери нафти, Австралію, ПАР, Латинську Америку.

Країни, що експортують робочу силу, отримують ряд переваг: зменшується тиск надлишкових трудових ресурсів і, відповідно, соціальна напруга в країні; безкоштовне навчання робочої сили професійних навичок, знайомство з передовою організацією праці та ін. У той самий час країни-експортери людського капіталу стикаються і з деякими негативними наслідками, основними з яких є "відплив умів", втрата кваліфікованих, обдарованих кадрів.

Все чіткіше виявляються еміграційні настрої в населення України. За оцінками експертів, за кордоном сьогодні працює від 1

до 3 млн. українських громадян, переважна частина яких влаштовується на роботу нелегально.

Міжнародне науково-технічне співробітництво – це форма міжнародних економічних відносин, що являє собою систему економічних зв'язків у сфері науки, техніки, виробництва. Воно існує на основі спільних, наперед вироблених та узгоджених намірів, що закріплені у міжнародних економічних договорах та угодах.

Структура міжнародного науково-технічного співробітництва включає: створення координаційних міжнародних програм спільних наукових і технічних досліджень; міжнародне ліцензування, обмін науково-технічними документами, патентами, ліцензіями; міжнародний інжиніринг, співробітництво з приводу проведення і складання проектів, консультації при їх виконанні; співробітництво в підготовці наукових та інженерно-технічних кадрів; проведення міжнародних наукових конференцій, симпозіумів; розробка науково-технічних прогнозів тощо.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення міжнародних економічних зв'язків.
2. Перелічіть форми здійснення міжнародних економічних зв'язків. Які зрушення відбуваються в міжнародній торгівлі?
3. Що таке торговельний баланс? Що означає позитивне і від'ємне сальдо торговельного балансу?
4. Визначте зміст і шляхи здійснення зовнішньоторговельної політики держави.
5. Перелічіть основні показники, які характеризують міжнародну торгівлю.
6. Дайте коротку характеристику суті і форм вивозу капіталу.
7. Які основні цілі вивозу капіталу з країни?
8. Що таке міжнародна валютна система?
9. Що таке валютний курс?
10. Перелічіть основні міжнародні валютно-фінансові організації.
11. Визначте причини і розкрийте форми міжнародної міграції робочої сили.

12. Які характерні риси притаманні сучасній міжнародній міграції робочої сили?

13. Перерахуйте й охарактеризуйте соціально-економічні наслідки міграції робочої сили.

14. Що таке міжнародне науково-технічне співробітництво? Яка його структура?

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: Навч. посіб.: У 2 кн. – Кн.1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка. За ред. С. Панчишина і П. Островерха. 4-те вид., випр. і доп. Київ: Знання, 2006. 723с.
2. Вахович І.М. Концептуальні засади розвитку теорії «людського капіталу». Актуальні проблеми економіки. 2015. № 6(168). С. 14-22.
3. Вегера С.А. Особистість, держава і суспільство: взаємна відповідальність. Актуальні проблеми економіки. 2013. № 5(143). С. 8-24.
4. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічних знань: Навч. посібн. Київ: Вища школа, 2002. 544с.
5. Гаркавенко С.С. Маркетинг: Підручник. Київ: Лібра, 2008. 720с.
6. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 18. № 19- 20. № 21-22. Ст. 144. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
7. Гриценко О. А. Цифрова економіка: сучасні виклики для економістів та правознавців. Економічна теорія та право. 2018. № 1 (32). С. 77-91.
8. Давидов О.І. Вартість підприємства як економічна категорія. Актуальні проблеми економіки України. 2014. № 5(155). С. 8-20.
9. Економічна теорія : [у 2-х т.] / А.А. Чухно; М-во фінансів України, Акад. фін. упр. Київ: ДННУ АФУ, 2010.
10. Економічна теорія : навчальний посібник для студентів неекономічних спеціальностей .С.В. Бойда, М.І. Колосінська. Чернівці: БДФЕУ, 2015. 170 с.
11. Економічна теорія : підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. 608 с.
12. Економічна теорія: навч. посіб. / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, О. С. Марченко та ін.; за заг. ред. Л. С. Шевченко. 2-ге вид. Харків: Право, 2019. 268 с.
13. Економічна теорія: навч. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Г.Е. Гронтовська, А.Ф. Косік, О.І. Ряба. М-во освіти і науки України, Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. Рівне: НУВГП, 2010. 369 с.
14. Економічна теорія: навч. посіб. С.В. Мочерний. Вид. 4-е, стер. Київ: Академія, 2009. 639 с.
15. Економічна теорія: політекономія.: практикум: навч. посіб. За ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2010. 494 с.
16. Економічна теорія: Політекономія: Підручник. За ред В.Д. Базилевича. – 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 719с.
17. Економічна теорія: політична економія, мікроекономіка, макроекономіка: 2-ге вид. перероб. та доп. уавч. посіб. / Н.П. Мацелюх, І.А. Максименко, І.М. В.В. Мартиненко, П.В. Круш, М.М. Теліщук, та ін. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 220 с.
18. Економічна теорія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Я.С.

Ларіна, О.І. Першина, В.М. Фомішина. Херсон: Олді плюс, 2008. 398 с.

19.Зверяков М.І. У пошуках виходу з кризи. Економіка України. 2013. №8. С. 4-21.

20.Інструментарій неокласичної економічної теорії та його використання в економічній теорії права / Н.П. Мацелюх, І.А. Максименко. Економічний вісник УДФСУ (серія: фінанси, облік, оподаткування). Ірпінь. УДФСУ. 2018. С.91-98.

21.Інформаційний сервер про Україну: веб-сайт. URL: www.uazone.net.

22. Кашуба Я.М. Тенденції зайнятості в неформальному секторі економіки України . Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». 2015. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4233>

23. Кічурчак М.В. Тіньова економіка як чинник деформації відтворення суспільних благ в Україні. Економіка України. 2014. № 6. С. 85-94.

24. Климко Г.Н. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник. Київ, 2004. 615 с.

25.Козловський С.В. Систематизація макроекономічних факторів впливу на стійкість економіки України. Економіка та держава. 2012. №1. С. 22-26.

26. Кокареєв І.В. Основи економічної теорії: курс лекцій. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 220 с.

27. Колінець Л. Б. Трансформація світового фінансового порядку: роль кейнсіанства та неолібералізму. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 8(1). С. 102-105. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_8\(1\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_8(1)_26)

28. Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2016. 82 с.

29.Корниевская В. Биткоин и блокчейн сквозь призму глубинных условий финансового и социально-экономического развития. Экономическая теория. 2017. № 4. С. 60-76.

30.Косік А.Ф., Гронтковська Г.Е. Мікроекономіка: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 416 с.

31. Кривов'язюк І.В. Феномен часу в розвитку економічних систем. Актуальні проблеми економіки. 2014. № 8 (158). С. 24-29.

32.Кузьмін О.Є., Мельник О.Г. Основи менеджменту: Підручник. Київ: Академвидав, 2003. 416с.

33. Лавров С.Ю. Макроекономическая основа цикличности экономического развития в современных условиях. Журнал Экономической теории. 2014. № 1. С. 122-134.

34.Льовушкіна С.В. Забезпечення сталого розвитку малого та середнього підприємництва. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 8(170). С. 177-188.

35. Макконелл К.Р., Брю С.Т. Экономикс: принципы, проблемы, политика. Київ, 1993. 785с.

36. Мартиненко В.В. Сучасні тенденції розвитку та перспективи оподаткування в Україні. Бізнес Інформ. 2018. №11. С. 414–420.
37. Мельник Л.Ю. Економічна теорія - політекономічний контекст: навч. посіб. Київ: Кондор, 2008. 524 с.
38. Міжнародні організації: Навч. посіб. За ред. Ю.Г. Козака, В.В. Ковалевського, З. Кутайні. Київ: ЦУЛ, 2007. 440 с.
39. Ніколенко Ю.В. Основи економічної теорії: Підручник. Київ: ЦУЛ, 2003. 540с.
40. Основи економічної науки. Навч. посіб. для студентів, які здобувають перший (бакалаврський) рівень вищої освіти / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко, В. В. Мартиненко, П. В. Круш, М. М. Теліщук, Т. В. Рябокінь, М. О. Скорик. – К.: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 212 с.
41. Офіційний сайт бази українського законодавства в Інтернет: веб-сайт. [URL:www.lawukraine.com](http://www.lawukraine.com).
42. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: веб-сайт. [URL:www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).
43. Офіційний сайт Державного комітету України у справах національностей та міграцій: веб-сайт. URL: www.scnm.gov.ua.
44. Офіційний сайт інституту глобальних стратегій: веб-сайт. URL: www.igls.com.ua.
45. Офіційний сайт інституту економічних досліджень і політичних консультацій: веб-сайт. URL: www.ier.kiev.ua.
46. Офіційний сайт інституту світової економіки і міжнародних відносин : веб-сайт. [URL:www.iweir.org.ua](http://www.iweir.org.ua).
47. Офіційний сайт міжвідомчої ради з впровадження економічних реформ в Україні: веб-сайт. URL: www.reforms.kiev.ua.
48. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі України: веб-сайт. URL: www.me.gov.ua.
49. Офіційний сайт Міністерства фінансів України: веб-сайт. [URL:www.minfin.gov.ua](http://www.minfin.gov.ua).
50. Офіційний сайт наукового журналу «Економіка України». URL: <http://www.economukraine.com.ua/index.php>
51. Офіційний сайт Національного банку: веб-сайт. URL: www.bank.gov.ua.
52. Офіційний сайт національного інституту проблем міжнародної безпеки : веб-сайт. [URL:www.niisp.gov.ua](http://www.niisp.gov.ua).
53. Офіційний сайт національного інституту стратегічних досліджень: веб-сайт. [URL:www.niss.gov.ua](http://www.niss.gov.ua).
54. Офіційний сайт національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: веб-сайт. [URL:www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua).
55. Офіційний сайт Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова: веб-сайт. [URL:www.uceps.org](http://www.uceps.org).
56. Офіційний сайт урядового порталу Кабінету Міністрів України: веб-сайт. [URL:www.kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua).

57.Пасочник В. Економіка та держбюджет: як знайти прихований ресурс. Дзеркало тижня. 2012. №27. С. 7.

58. Петренко І.П. Трансформація заощаджень населення в інвестиції: досвід та проблеми в Україні. Економіка України. 2014. № 3. С. 50-61.

59. Пирог О.В. Теоретичні засади формування моделі розвитку національної економіки України в умовах постіндустріального суспільства. Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 15. С. 6-10.

60. Плєскач В. Л., Затонацкая Т. Г., Олексюк Л. В. Проблемы развития электронной коммерции в Украине. Економіка України. 2017. № 11. С. 73-85.

61.Подік І.І. Аналіз впливу оподаткування на економічну безпеку держави. Економіка та держава. 2013. № 2. С. 70-74.

62. Політична економія: Навч. посібник. За ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. Київ: КНЕУ, 2001. 508с.

63. Притуляк Н.М. Ідентифікація людського капіталу в сучасній економічній науці. Економіка України. 2014. № 7. С. 27-38.

64.Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-ХІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 50. ст. 472. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>.

65. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 №2121-ІІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 5-6. ст. 30. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

66.Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 № 1576-ХІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 49. ст. 682. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.

67.Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 №2210-ІІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 12. ст. 64. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>.

68.Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-ХІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 47. ст. 646. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>.

69.Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-ІV (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. №36. ст. 266. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

70.Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679- ХІV (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 14 1999. № 29. ст. 238. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

71.Про підприємництво: Закон України від 07.02.1991 № 698-ХІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 14. ст. 168. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/698-12>.

72.Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku>

[cifrovoyiekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zah](#)

73. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 №3480-IV (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 31. ст. 268. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.

74. Офіційний сайт науково-теоретичного журналу «Економічна теорія». URL: <http://etet.org.ua>

75. Старостенко Г.Г. Державне управління трудовою міграцією населення та її вплив на економічне становище в країні. УжНУ. Серія Міжнародні економічні відносини та світове господарство. № 18. 2018. С. 69-73.

76. Старостенко Г.Г. Специфіка функціонування світового ринку праці в умовах глобальних перетворень суспільного розвитку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського серія: Економіка і управління, том 29 (68). №3. Київ. 2018. С. 149-153.

77. Старостенко Г.Г. Теоретичні засади дослідження світового ринку праці. Науково-практичний журнал «Причорноморські економічні студії. № 33. Одеса. 2018 р. С.16-22.

78. Тарасевич В. М. Про державно-капіталістичну обумовленість інноваційного розвитку національної економіки. Економіка України. 2017. №11. С. 16-32.

79. Тимошенко О.В. Європейські критерії оцінювання боргової безпеки. Актуальні проблеми економіки. 2017. № 7(169). С. 366-377.

80. Шабанов Д.І. Еволюція корпоративних відносин у національній економіці України. Науковий журнал «Економічний вісник Національного гірничого університету». 2017. № 1(49). С. 60-71.

81. Hrytsenko A. A., Hrytsenko O. A. Peculiarities of the current crisis in Ukraine: a logical and historical approach. Економічна теорія та право. 2019. № 1 (36). С. 11-25.